

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 2, p. 243-268, April 2012

***BAŞLANGIÇTAN I. DÜNYA SAVAŞINA KADAR RUS-ERMENİ
İLİŞKİLERİ***

RUSSIAN-ARMENIAN RELATIONS FROM BEGINNING UNTIL WORLD WAR I

Arş. Gör. Halil ÖZŞAVLI

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Abstract

Armenians, that have contacted Russians for the first time at 10th century because of commercial reasons, considered them firstly as a savior to save them from the domination of Muslim countries, then as a greatest help on the way to establish an independent Armenian state. And Russia, used the Armenians to break off lands from The Persian and Ottoman Empire during its wars with and the Ottomans. In 1746 Katerina II. Accepted the National Armenian Law, and put it into practice. With this law Armenians were exempt from certain taxes, and were given power to establish their own courts. That also was meaning the right to internal audit for them. The concessions granted to the Armenians continued to increase but in the the last quarter of the 19th century, when Armenians showed the various revolutionary movements, the Russian-Armenian conflict began.

Key Words: Armenians, Russia, Ecmiadzin, Treaty of Berlin, Russification

Öz

Ermeniler Ruslarla ilk kez ticari sebeplerden ötürü 10. yüzyılda temasa geçtiler. Ermeniler, Rusları önce kendilerini Müslüman devletlerin hakimiyetinden kurtaracak bir kurtarıcı daha sonra ise bağımsız bir Ermeni Devleti kurma yolundaki en büyük yardımcı olarak gördü. Rusya ise Ermenileri İran ve Osmanlı devletleriyle yaptığı savaşlarda bir müttefik olarak kullandı. II. Katerina, 1746 yılında

Ulusal Ermeni Yasasını kabul ederek uygulamaya koydu. Bu yasayla Ermeniler bazı vergilerden muaf tutuldu ve onlara kendi mahkemelerini kurma hakkı verildi. Bu ise onlara kendi mahkemelerini oluşturmanın yanında iç yönetim hakkını veriyordu. Ermenilere verilen haklar artarak devam etti. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeniler, çeşitli ihtilal hareketleri gösterince, Rus-Ermeni çatışması başladı.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Rusya, Eçmiyadzin, Berlin Antlaşması, Ruslaştırma

A) Rus-Ermeni Münasebetlerinin Başlaması Ve Ermeni Eyaletinin Oluşumu

I) Ermeni Adının Kökeni ve Ermenilerin Ataları Hakkında Farklı Görüşler

Ermeni (Armenian-Armenia) kelimesine ilk defa MÖ. 515'te Büyük Darius'un Kirmanşah'ın 22 km. doğusunda Bisutun'daki kayalara üç dille yazdırdığı ünlü kitabede rastlandığı belirtilmektedir.¹ Daha sonra da Herodot'un kitabı The Histories'de yine bu isme rastlanmaktadır. Ancak, gerek Darius yazıtlarında, gerekse de Herodot tarafından kullanılan Ermeni kelimesi, aynı zamanda "Ermenistanlı" manasında da anlaşılabilir. Behistun yazıtlarında Büyük Pers Kral Darius'un MÖ. 522-521 arasında Ermeni topluluğunun yaşadığı bölgeleri ele geçirdiği belirtilmektedir.² Bu adın, M.Ö. VI. yüzyıl sonlarında İranlılar tarafından verildiği ve Ermenistan denilen bölgenin, Persler'in Doğu Anadolu'daki satraplıklarından (valiliklerinden) biri olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. 188 tarihinde kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Ârâmice "Yukarı / Yüksek / Dağlık Bölge" anlamına gelen 'Ermenistan / Armenia' adı, Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılan coğrafi bir terimdi. Bu coğrafi ad, sonraları Romalılar tarafından orta ve yukarı Murat suyu ile Kür ve Aras nehirleri havzası için de kullanılmış, bilâhare Avrupalılar tarafından da benimsenmiştir.³

Ermeni tarihi konusunda Ermeniler ve Avrupa tarihçileri tarafından ortaya atılan muhtelif iddialar vardır. Diğer bir çok halk gibi Ermenilerin kökeni de biraz söylencelere, biraz da kesinlik kazanmamış akademik savlara dayanan unsurlar içermektedir. Köken konusuna getirilen açıklamaları üç başlık altında gruplandırmak mümkündür: Yunan yorumları, Ermeni yorumları ve güncel akademik yorumlar.

Yunan yorumlarına göre Ermenistan'ı kuran ya da ona ismini veren kişi İason'un Argonautlarından Tesalyalı Armenios'dur ancak Ermenilerin ortaya çıkışından sonra kaleme alınmış olan, fakat Ermeni vakanüvislerin kayıtlarından daha eskilere dayanan Yunan kaynaklarında, bu halkın kökenine dair başka bir dizi tarihsel açıklama bulunur. Bunlardan en çok başvurulanı;⁴ Ermenilerin Orta Asya'dan Trakya'ya ve oradan da Anadolu'ya yayılmış olan

¹ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2005, s., 30.

² Veysel Ayhan, **Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel Ve Dışsal Faktörler**, Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt XXIV, Sayı 1, 2005, S. 45-81. Herodot Tarihi için bkz., <http://classics.mit.edu/Herodotus/history.html> (27.12.2011). Dairus Yazıtları için bkz., <http://www.tacentral.com/echmiadzin/behistun.htm> (27.12.2011)

³ Erdal İlter, **Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 6, Yaz 2002.

⁴ George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev., Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras yay., İstanbul, 2011, s., 23.

Firigler olduğu varsayımıdır.⁵ Bu varsayım Herodot tarihine dayanır. MÖ. V. yüzyılda yaşamış tarihçi Herodot'a göre aslen Trakyalı olan Ermeniler, buradan küçük Asya'daki Frigya'ya geçmişlerdir. Buraya yerleşmelerini takiben, ileride Ermenistan adını alacak olan Fırat nehrinin batısına ilerlemişlerdir.⁶ Hatta Med savaşları boyunca hâlâ Firigler gibi giyiniyorlardı.⁷

MÖ. I. yüzyılda yaşamış olan tarihçi ve coğrafyacı Strabon'a göre ise Ermeniler iki yönden gelmişlerdir; batıda yer alan Frigya'dan ve güneyden, yani Zagros bölgesinden. Neticede, Yunan yorumlarının temelini oluşturan Herodot ve Strabon tezlerine göre Ermeniler yörenin asıl sakinlerinden değillerdi. Buraya MÖ. XIII. yüzyılda Hitit İmparatorluğun çökmesinin ardından Küçük Asya'da yaşanan Frig göçü ile MÖ. VIII. yüzyılda gelmişlerdi.⁸

Geleneksel Ermeni yorumlarına göre ise Ermeniler Babil' den göç etmiştir. Bu tezler V. Yüzyılın Ermeni tarihçisi olan ve birçok dillere tercüme olunan Moise de Khorene'nin tarihine dayanmaktadır. Ermenistan'ın Karen şehrinde 407'de doğup 492' de ölen Mois de Khorene zamanına kadar gelişen Ermeni tarihi yapılan araştırmalarla kutsal kitaplarda gösterilen Ced'lere bağlanmıştır. Efsaneye göre Ermeniler Nuh Peygamberin oğlu Yasef'e dayanmaktadır. Yasef'in oğlu Gomer, Gomer'in oğlu Thiras, Thiras'ın oğlu Thargoni, Thargoni'nin d oğlu Hayk⁹'dır. Babil kralı Bel mabudluk iddiasıyla bütün beşeriyete egemenliğini ilan etti. Hayk onun ilahlık iddiasına karşı çıktı ve ona itaat etmedi. Bunun üzerine Bel Hayk'a kızdı ve onu memleketinden kovdu. Hayk da oğlu Aramanyak ve diğer 300'e varan aile efradı, hayvanları, hizmetçileri ve mallarıyla birlikte Ararat mıntikasına çekildi. Bir müddet sonra burasını torunu Aramanyak'ın oğlu Gatmas'a bıraktı ve kendisi Erivan'ın kuzeyindeki Elagöz dağına çekildi. Buraya Hayikistan veya Ermenistan denildi.¹⁰

Ermenilerin tarihi kökenine dair akademik yorumlar Hint-Avrupa Dil Gurubuna dayanmaktadır. İlk kez 1837 yılında, Prof. Petermann Ermenicenin Hint-Avrupa grubu dillerinden biri olduğunu ileri sürdü. Windischmann ve karşılaştırmalı dilbilimi kurucusu Bopp ve daha birçok Hint-Avrupa dilbilimcisi Petermann'ın tezini desteklediler. Bunlardan Gosche, Müler ve Legarde Ermenicenin Hint-Avrupa diller grubunda bağımsız bir dal olmayıp, Hint-Avrupa grubunun İran veya Ari grubundan olduğunu iddia ettiler. Fakat 1880'li yıllarda Hübschmann bu görüşü reddetti. Hübschmann'ın görüşüne göre Ermenice Hint-Avrupa dil grubunun bağımsız ve kendine özgü bir dalı idi.¹¹

Bundan ötürü bazı akademisyenler, Ermenilerin, bölgeye İranlıların atalarıyla beraber Aral denizi civarından ya da Hitit Krallığı'nın çökmesinden sonra Frigyalılarla birlikte Balkanlardan gelmiş bir Hint-Avrupa kolonisi olduğunu düşünüyorlardı. Bazı akademisyenler "Ermeni" sözcüğüne denk gelen Ermenice "Hay"ın, Hai-yos(Hititli) kelimesinden türediğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla göç yolları Hitit topraklarından geçen Ermeniler, bu

⁵ Huyla Yarar, **Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2002, say., 13, s., 35-57.

⁶ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 23.

⁷ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, çev., Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul, 2006, s., 66.

⁸ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 23.

⁹ Ermenice "Ermeni" kelimesinin karşılığı Hayk kelimesinden türetilmiş "Hay (Հայ)"dır.

¹⁰ Yarar, **a.g.e.** s., 35-057.

¹¹ Keğam Kereovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev., Sarkis Seropyan, Aras Yay., İstanbul, 2003, s., 70.

imparatorluğun ismini benimsemişlerdir. Bir grup akademisyen ise Armeno-Frigyalıların Küçük Asya'ya geçtiklerini, Muşki ismini aldıklarını ve Fırat nehrinin batısındaki bölgeye yerleştiklerini ve Hint-Avrupa kökenli olmayan kelimelerin de dillerine buradan geçtiğine inanmaktadırlar.¹²

II) Ermenilerin Ruslarla İlk Teması

Ermenilerin Kiev'deki Ruslarla ilk teması 10. yüzyıla dayanır. Fakat Moskova'daki mevcudiyetleri ancak 14. yüzyılın bitiminde belgelenebilmiştir. Altınordu devletinde tüccar, temsilci ve vergi tahsilatçı olarak görev alan Ermeniler, Kafkasya, Kırım ve özellikle de Volga nehirleri boyunca seyahat ederek, civar şehirlere yerleşmişlerdir.¹³ Ermenilerin Rusya ile ilişkilerini inceleyen Ermeni araştırmacılar, 10-11. yüzyıllardan başlayarak Ermenilerin Kiev Rusya'sına göç ettiklerini ve 11. yüzyılın sonlarından itibaren Kiev Rusya'sı ve güney devletler arasında ticari ilişkilerin kurulmasında Ermeni tüccarların önemini vurgulamaktadırlar.¹⁴ İran ve Kafkasya'da yaşayan Ermeniler 13. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın güney bölgeleri ile ticaret ilişkilerini kurmuş ve buraya yerleşmeye başlamışlardır. 13. yüzyılın ortalarından başlayarak güney bölgelerde özellikle, Lvov'da Ermeni mahalleleri kurulmaya başlamıştır. 13. yüzyılda Kırım'da yaşayan Ermenilerin birçoğu Rusya'nın güneyinde bulunan Yazloviç kasabasına yerleşmiştir. Ermeniler burada Aziz Bogorodiçi kilisesini, daha sonra Balagoveşenya Saat Kulesini ve Aziz Grigor Manastırını inşa etmiştir. Yazloviç Ermenilerine tanınan haklar arasında toprak sahibi olmaları, ev inşa etmeleri, zanaatkarlıkla uğraşmaları ve yerel mahkemelerden bağımsız kendi mahkemelerini kurabilmeleri gibi haklar vardı.¹⁵

14. yüzyılda Kiev Ermeni cemaati Ukrayna'yı yöneten Letonya Prensiği'nden ayrıcalık almış ve aynı yüzyılda Ermeniler Moskova'ya yerleşmeye başlamıştır. Ermeniler 14. yüzyılın ortalarında, Lvov'da kilise inşa etmek için izin alabilmiştir. Rusya'da yaşayan Katoliklere böyle bir imkânın tanınmamasına rağmen, Ermeniler bu hakkı alabilmiştir. Askeri yükümlülük taşımayan Ermeniler ticarete olan yatkınlıkları¹⁶ nedeniyle yaşadıkları bölgelerin ticari hayatında birtakım başarılar elde ettiler. 14. yüzyıldan itibaren Moskova'nın siyasi açıdan önem kazanması ve merkezi Rus devletinin kurulması, Moskova'nın güneydeki devletlerle yaptığı ticaretin gelişmesine imkân sağladı. Ermeni tüccarlar Volga nehri boyunca Moskova'ya kadar giderek ticaret ilişkilerini devam ettirdi. Moskova ticaretinde, sadece Kırım'dan gelen tüccarlar değil, aynı zamanda Kafi'dan (Feodosiya) gelen tüccarlar da etkili oluyordu. Bu tüccarlar arasında Kırım, Povoljye, ve Kafkasyalı Ermeniler de vardı. Bu Ermeni tüccarlar zamanla Moskova'ya yerleşmeye başladılar. 14. yüzyılın ortalarından başlayarak Moskova panayırlarında Ermeni tüccarların 'ticaret evleri' kurulmuştu.

15. yüzyılın ortalarında Letonya Prensi 4. Kazimir'in Ermenilere tanıdığı ayrıcalıklar onlara kendi evlerine sahip olmalarının yanında zanaat ve ticaretle uğraşmalarına da imkanı sağlıyordu. Ermeni cemaatine iç yönetim hakkı tanınmış ve Ermenilerin kendi piskoposu ve mühürleri olmasına izin verilmişti.¹⁷ Korkunç İvan'ın, Moğolları yenilgiye uğrattığı, 1552'de

¹² Bournoutian, **a.g.e.**, s., 25.

¹³ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 185.

¹⁴ Hatem Cabbarlı, **Rusya'da Ermeni Diasporası; Oluşumu ve Faaliyetleri**, Ermeni Araştırmaları, Eylül, Ekim, Kasım, 2011, say., 3.

¹⁵ Cabbarlı, **a.g.m.**

¹⁶ Mesut H. Çaşın, **Ermenistan Silahlı Kuvvetleri**, Avrasya Dosyası, Cilt:II, Sayı:4, Sonbahar 1995-96, s. 54.

¹⁷ Hatem Cabbarlı, **Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri**, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/>

Kazan'ı 1556'da da Astrahan'ı ele geçirdiği dönemde¹⁸, bu iki şehirde kayda değer Ermeni nüfusu vardı. 17. yüzyılın sonuna doğru Ruslar Kafkasya'ya gelip Terek nehri boyunca koloniler kurunca, Ermeniler ve Gürcüler, Ruslardan Transkafkasya'ya yayılmalarını talep ettiler. Fakat Dağıstanlı Müslüman aşiretler, Rus ordularını bozguna uğrattınca, Ruslar Terek nehrinin gerisine çekilmek zorunda kaldılar.¹⁹

Ancak bu askeri başarısızlık, ticari hareketliliği ve Ermenilerin bu hareketlilik içinde oynadığı rolü olumsuz etkilemedi. Rusya'nın Hazar ve Kuzey denizleri ile Volga nehri gibi önemli su yolları üzerindeki denetimi, Avrupa ve Asya arasında, Avrupa gemilerinin kontrolündeki yollarda hem daha ucuz hem de daha istikrarlı geçiş yolları yarattı. Ermeni tüccarlar bu ucuz güzergahlardan çokça yararlandılar. İran'daki Ermeni cemaatinin elverişli durumu, Asya mallarının Rusya'ya ve Avrupa'nın geri kalanına ihraç edilmesini, Batı mallarının ise Rusya, İran, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'na ithalatını teşvik etti ve hızlandırdı. Ermeniler, Kazan, Novgorod, Astrahan, Smolensk, Nijni-Novgorod, Arhangelsk ve Moskova'da bir cemaatten çok ticaret üssü izlenimi uyandıran topluluklar kurdular. Astrahan bu ticaretin odak noktası haline geldi ve 1639'dan itibaren burada gerçek anlamıyla bir Ermeni cemaati oluşmaya başladı.²⁰

17. yüzyılda İran ve Hindistan'daki Ermenileri temsil eden Yeni Culfa tüccarlarının Rusya'yla ticari bağlarını güçlendirmeye karar vermeleri günümüz Rusya'sında büyük bir Ermeni cemaati oluşumunun başlangıcı oldu. Tüccarlar, Çar Aleksey Mihailoviç'e nadide armağanlar sundular. Bu hediyelerin en meşhuru halen Kremlin Sarayı'ndaki Cephanelik Müzesinde sergilenmekte olan Elmas Taht'tır. Bu çalışmalar sonucunda, Ermeni Tüccarlar ve Rus hükümdarı arasında 1667'de bir antlaşmaya varıldı. Antlaşma başta ipek olmak üzere belirli İran mallarının Rusya'da satışını Ermenilerin tekeline bırakıyor ve Ermeni tüccarlara sadece beş kuruş vergi yükümlülüğü getiriyordu. Yüzyılın sonunda, Moskova'da Ermenilere ait tabakhane kurulmuştu.²¹

Rusya'nın Ermeni tüccarlara tanıdığı bu kolaylık, Kafkasya ve İran'da ticaretle uğraşan Ermenilerin Astrahan'a toplanmalarına ve ticaretin gelişmesine de yardımcı oldu. Rusya'nın Kafkasya politikasındaki başlıca amacı, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupa'dan müttefikler aramak, bu müttefiklerin arasına İran'ı da alabilmek ve Kafkasya'da Hristiyan halklar üzerinde daha etkili olarak onları kazanmaktı. 1695'te I. Petro, Safevi Şahına mektup yazarak ipek ticaretini kontrol eden Ermeni tüccarlara kolaylık sağlanmasını istedi. 22 Mart 1711 tarihli kararname ile Ermenilerin Rusya ile ticaret yapmalarına daha geniş imkânlar sağladı. Bu sayede Ermeniler sınırda değil, Moskova'ya vardıkları zaman vergi ödüyorlardı. Bu imtiyazla ilk defa olarak sadece Ermenilere vergi ödemedi ülkeden mücevher çıkarma müsaadesi verilmiş oluyordu.²²

Rusya'da Ermenilere tanınan imtiyazlar çok geçmeden ticari alanın ötesine geçti. Ermeniler, Rus diplomasinin çeşitli birimlerinde istihdam olanağı bulabildikleri gibi, zanaatkâr olarak Rus sarayında da hizmet etmeye başladı. Devletin sağladığı güvenlik ve destek 18. yüzyılda birçok Ermeni kolonisi yarattı. 1716'a Rusya'daki Ermeni Kilisesi, Rusların siyasi amaçlarından ötürü resmen tanındı ve merkezi Astrahan'da bulunan bir piskoposluk makamı

¹⁸ Nimet Akdes Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990, s. 5..

¹⁹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 185.

²⁰ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 186.

²¹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 186.

²² Cabbarlı, **a.g.m.**

tesisi edildi. Askerlik hizmetinden muaf tutulan Ermenilerin, kendi kiliselerini kurmalarına, dini ibadetlerini yerine getirmelerine, okul inşa etmelerine ve basın-yayın faaliyetleri yapmalarına izin verildi.²³ Bu olanakların yarattığı teşvikle yeni bir liderlik ruhu Ermeni cemaatine nüfuz etti ve bir siyasi kurtuluş umudunun ve buna dair planların doğmasına yol açtı.

III) Yeniden Bağımsızlık Umutları, İsrayel Ori ve Büyük Petro

16. yüzyılda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı coğrafya Karabağ ve çevresiydi. Şah I. Abbas'ın hükümrancılığı altında bulunan bu bölge Şah'a bağlı Meliklerin yönetiminde beş yarı bağımsız bölgeye ayrılmıştı. Saltanat yoluyla iş başına gelen Melikler bu bölgelerin hakimi, yargıcı ve komutanıydı.²⁴ Bu beş bölge ise Gence ve Terter nehirleri arasında kalan Gülistan, Jiraberd, Haçen ve Terter nehirleri arasında kalan Haçen, Haçen nehri, Dizapet dağları ile Ballıçay suyu arasında kalan Varanda ve son olarak Dizapet dağlarından Aras nehrine kadar uzanan Tizak'tı. Gülistan, Bağlaryan Melik ailesinin; Jiraberd, İsrailyan Melik ailesinin; Varanda, Şahnazaryan Melik ailesinin ve Tizak, Avanyan Melik ailesinin yönetimindeydiler.²⁵

Her ne kadar Şah Abbas, Ermenilere birçok siyasi haklar bağışlamış olsa da halefleri Ermenilere oldukça acımasız davrandı. Safevi hakimiyetinden kurulma arayışına giren Ermeniler, bu amaçla 16. yüzyılda çeşitli heyetler vasıtasıyla Avrupa'ya başvurular.

Bu arada Stepanos Salmastians 1541'de Eçmiyadzin katagikosu seçildi. Ancak Safevi hakimiyeti altında görev yapmanın imkansız olduğunu düşünüp istifa etti. 1547'de bazı bölgesel liderler ile dini önderleri bir araya getirip Eçmiyadzin'de gizli bir toplantı düzenledi. Toplantının amacı Ermenileri Müslüman egemenliğinden kurtarmanın yollarını bulmaktır. Toplantıdan Katagikos Salmastians'ı Avrupa'ya gönderme kararı alındı. Salmastians'ın görevi Ermenileri Müslüman egemenliğinden kurtarmaları için Papa ve Hıristiyanlardan yardım talep etmektir. Salmastians Avrupa'ya vardı ve Papa ile çeşitli Avrupa milletlerine yardım için başvuruda bulundu ancak Ermeniler adına giriştiği tüm çabaları sonuçsuz kaldı.²⁶

Salmastians'ın yerine katagikosluk makamına Sivaslı Mikael²⁷ geçti ve Safevi yönetiminin keyfi uygulamalarından dolayı istifa etti. 1547 yılında Eçmiyadzin'de düzenlenen gizli toplantıda hazır bulunan Mikael, 1562'de Sivas'ta benzer gizli bir toplantı tertipledi. Ancak bu toplantıdaki delegeler tamamen rahiplerden oluşuyordu ve amaç sadece Safevi hâkimiyeti altındaki Ermeni topraklarını değil aynı zamanda Türk hakimiyetinde bulunan Ermenileri ve yaşadıkları bölgeleri bağımsız kılmaktır. Üyeler yine Papa ve Hıristiyanlardan Ermenilerin kurtuluşu için yardım talep etmek üzere Avrupa'ya delegeler gönderme kararı aldı. Heyetin başında kadim Ermenistan'ın krallarının soyundan geldiğine inanılan Tokatlı Abgar (Abgar Tokattisi) vardı. Abgar ve oğlu Sultanşah beraberlerinden bir papaz ile birlikte Mayıs 1532'de Avrupa'ya doğru yolla koyuldular. Heyet Avrupa'da Papa IV. Pius ile görüşmeyi başardı ve Papa Abgar'a kendisini Ermenistan'a kral olarak geri döndüreceğine dair söz verdi. Ama aslında Papa, Roma ve Ermeni kilisesi arasında dini bir bütünleşmeyi

²³ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 186.

²⁴ Louise Nalbandian, **Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, University of California Press 1963, s., 18.

²⁵ Garabet Basmacyan, **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-19169)**, çev. Mehmet Baytimur, Peri Yay., İstanbul, 2011, s., 38.

²⁶ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 19.

²⁷ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 19. Metinde Mikael Sebastatsi olarak geçmektedir. Sivas'ın Ermenice ismi Sebaste'dir."si" eki Ermenicede Türkçedeki "lı" ekiyle aynı görevdedir. Örneğin Türkçe "Urfalı," Ermenicede "Urfatşi" olarak okunur. Bu yüzden Mikael Sebastatsi'yi, Sivaslı Mikael olarak yazmayı uygun gördük.

amaçlıyordu ve bu hedef için Abgar'la birlikte Eçmiyadzin'e bir papaz gönderdi. Ancak Papa'nın görevlendirdiği papaz Ermenistan yolunda öldü ve Sivas delegelerinin girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı.²⁸

17. yüzyılda Pers Ermenileri bağımsızlık için çabalamaktan vazgeçemediler. Eçmiyadzin katagikosu IV. Culfalı Hagop (Hagop Çugayetsi), 1677'de, Karabağ Meliklerini ve önde gelen din adamlarını gizli bir toplantıya çağırdı. Toplantıda Ermenilerin ve Ermeni topraklarının Müslüman idaresinden kurtulması için Avrupa'ya gidip destek çağrısında bulunacak bir delegasyon kurulmasını önerdi.²⁹ Heyet aynı zamanda Ermeni kilisesini Roma kilisesi ile birleştirme için Papa'ya bir teklif götürecekti. Ancak Papa'nın desteğine karşılık Ermeni kilisesinin bağımsızlığı vermek heyete başkanlık edecek katagikos Hagop'un hiç istemediği bir şeydi.³⁰ Heyet İstanbul'a vardığı sırada Hagop'un ölmesi heyetin bu girişimi akim bıraktı. Fakat delegelerden biri, henüz yirmi yaşında olan ve heyete babasını yerine katılan İsrayel Ori görevden vazgeçmeyerek yola devam etti. Ori, önce Venedik'e sonra Fransa'ya vararak burada Fransız ordusuna katıldı.³¹

Ori, Fransa'da yirmi yıla yakın bir süre kaldı. Bazen ticaretle uğraştı bazen paralı asker olarak görev yaptı. Avrupa'da kaldığı süre zarfında buradaki Hıristiyan liderlerle sürekli olarak Ermenistan'ın bağımsızlığı meselesini görüştü. Nihayet Palatinatlı Prens Johann Wilhelm'in hizmetine girdi. Ermenistan tacını Prens Wilhelm'e öneren Ori, sonunda onun ilgisini çekmeyi başardı. Prens, Gürcistan Kralı ve Karabağ Meliklerine yazdığı destek mektuplarını Ori'ye verdi. Nisan 1699'da Ori, her kesin kendisini öldü zannettiği sırada geri döndü.³²

Karabağ'a varmadan önce Eçmiyadzin'e uğrayan Ori, burada yeni katagikosun Katolik mezhebine asla kabul etmeyeceğini öğrendi. Ancak bu Ori'nin Ermenistan'ın bağımsızlığı için uygulamayı düşündüğü plan için hayati bir meseleydi.³³ Katagikostan beklediği desteği bulamayan Ori, daha sonra Karabağ'a gidip burada Melik'lerle irtibata geçti ve büyük oranda onların desteğini aldıktan sonra 1699'da tekrar Avrupa'ya Prens Wilhelm'in yanına döndü. Prens Wilhelm bu kez onu Kutsal Roma İmparatoru Leopold'e gönderdi. İmparator, Ori'nin planlarına ilgisiz kalmadı, fakat Ermenistan'a ulaşmak için Rus topraklarından geçilmesi gerektiğine; dolayısıyla onların birliği olmaksızın muvaffak olamayacaklarına işaret etti. Son derece kararlı olan Ori, buradan Rusya'ya geçti ve Ekim 1700'de Çar Büyük Petro'nun huzuruna çıktı.³⁴

Ermeni meselesini Çar'la görüşen Ori'nin planına göre, Ermeni halkının bağımsızlığını kazanmasında Rusya'dan destek alınacak, Ermeni silahlı birlikleri oluşturulacaktı. Ayrıca Ori, I. Petro'dan Astrahan'da bir Ermeni alayı kurmak için izin istedi.³⁵ Zaten Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası gereği güneyde yaşayan Ermenileri bulunmaz

²⁸ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 19.

²⁹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 186.

³⁰ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 21.

³¹ Basmacyan, **a.g.e.** s., 39. Ancak Nalbandian Ori'nin Fransız ordusuna değil de İngiliz ordusuna katıldığını yazmaktadır. Bkz: Nalbandian, **a.g.e.**, s., 21.

³² Bournoutian, **a.g.e.**, s., 187.

³³ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 22.

³⁴ Basmacyan, **a.g.e.** s., 40.

³⁵ Yusuf Sarımay, **Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)**, Akademik Bakış, Yaz 2008, c. I, sayı 2, s., 69.

bir fırsat olarak gören Çar,³⁶ Ori'ye İsveç'le hali hazırda sürdürdüğü savaş biter bitmez, yardım etme konusunda söz verdi.³⁷ Bir süre sonra Ori'yi hizmetine alarak onu İran'a elçi tayin etti. İran'daki çalkantılı durumu değerlendirmek ve oradaki Ermeniler ile işbirliği sağlamak konusunda 1707'de Moskova'dan ayrılan Ori, 1709'da İsfahan'a vardı. Burada iki yıl kaldıktan sonra şüpheli davranışları nedeniyle İran'dan uzaklaştırıldı. 1711'de Astrahan'a varan Ori, burada hastalanarak öldü. Naşı Astrahan Kilise'sine gömüldü.³⁸

Bu süreçte, İran'daki Safevi devleti çökmüş ve I. Petro 1721'de İsveç'le olan savaşı Nişad muahedesiyle muzaffer olarak sona erdirmişti.³⁹ Bu durum Petro'ya, Transkafkasya'yı işgal etmek için fırsat sağladı. Rus birlikleri Terek Nehrini geçerek, 1722'de Hazar kıyısını ele geçirdiler. Gürcistan, İran ve Karabağ Ermenileri, bir süvari alayı oluşturarak Petro'nun seferinde yer almışlardı.⁴⁰ Petro, Gürcü kralın ve bölgede yaşayan Ermenilerin yardımıyla, Rusya'nın Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarına yerleşmesini sağlamayı ümit ediyordu. Fakat gerek o gerekse halefleri, bu amaçları hatta fethettikleri yerleri elinde tutmak için gereken araçlardan yoksundular ve Rusya'nın İran'a yönelik bundan sonraki seferleri ancak 18. yüzyılın sonunda gerçekleşebildi.⁴¹

Aslında Büyük Petro'nun Kafkasya ve Ermeni konusuyla bu denli ilgilenmesi, Ermenilerin bağımsızlığını ve Ermeni Devleti'nin kuruluşunu düşünmesinden kaynaklanmıyordu. Tam aksine, bu meseleyi Rusya'nın doğu yolunda engel oluşturmaması ve Ermenistan'ın işgali için kullanıyordu. Ermeniler, amaca giden yolda bir araçtı. Nitekim Ermenilerin bir araç olarak kullanıldığı, 12 Eylül 1723 tarihinde Rusya ile İran arasında Moskova'da imzalanan antlaşma ile gün yüzüne çıktı. Antlaşma imzalanıncaya kadar İran Ermenileri ile münasebetlerinde farklı bir tutum sergileyen Rusya, bu anlaşma ile Ermeni bağımsızlığına karşı bir tutum aldığını ortaya koydu. Rusların, Ermenilere yeni tavsiyesi, alınan şehirlerde yerleşmeleri ve o şehirleri imar etmeleri yönünde oldu. Ermenilerin tüm ısrarlarına karşın Rusların verdiği tek cevap şu oldu: "Ermeniler, yeni alınan kentlere göç etmelidirler".⁴²

İsveç'e karşı zaferinin ardından artık Petro'yu bir Çar olarak tanıyan Osmanlı Devleti İran'a karşı Rus Çar'ı ile birlikte hareket etme zorunluluğu hissetti. Rusların tek başlarına bütün Kafkasya'yı ele geçirmesini önlemek isteyen Osmanlılar, Fransa'nın arabuluculuğuyla Rusya ile 1721/23'te "İran'ın taksimi" için bir anlaşma imzaladı. Antlaşmaya göre Ruslar İran'dan Mazenderan ve Gilan vilayetlerini alırken, Erivan ve çevresi Ormanlı hakimiyetine bırakıldı.⁴³ 1725 yılında I. Petro'nun ölümüyle birlikte Rusların, bölgeye ilgisi azalırken, Petro'nun halefleri Terek nehrinin gerisine çekilmişlerdi.⁴⁴

IV) II. Katerina ve Ermeniler

"Büyük Devlet" olma yolunda giren ve bu uğurda komşuları hesabına genişlemesi gereken Rusya'nın İsveç'ten sonra yayılış sahasını Lehistan ve Osmanlı Devleti toprakları teşkil edecekti. Ruslar zaferlerine ulaşmak için Osmanlıların Hristiyan unsurlarını, en çok da

³⁶ Süleyman Kocabaş, **Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?**, Vatan Yay., İstanbul, 2007, s., 24.

³⁷ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 187.

³⁸ Basmacyan, **a.g.e.** s., 39.

³⁹ Kurat, **a.g.e.**, s., 21.

⁴⁰ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 188.

⁴¹ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar - Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, çev., Kezban Acar, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s., 328.

⁴² Halit Gülşen, **19. Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkilerinde Ermeni Faktörü**, Ermeni Araştırmaları, 2010, say., 35, s., 148.

⁴³ Kurat, **a.g.e.**, s., 22.

⁴⁴ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 188.

Ermenileri kullanacaklardı. 1762 yılında Rusya'nın tahtına II. Katerina oturdu. Birkaç yıl geçmeden Osmanlı ve Rusya arasında 1768-1774 savaşı başladı. Savaş öncesi Katerina, Osmanlı Devleti'nin her tarafındaki Hıristiyan unsurların bütün kesimlerine çağrılar yaptı. Amacı bu kesimlerin Osmanlı ordusundaki birliklerini itaatsizliğe sevk etmek ve sonunda Hıristiyan halkların bağımsızlık taleplerini canlandırarak onları isyan ettirmektir. Bu çağrı Ermeni halkına da yapıldı. II. Katerina tarafından cesaretlendirilen Ermeniler, Rusya'nın himayesi altında Ararat Krallığını kurma ümidine düşürülmüşlerdi.⁴⁵ İmparatoriçenin emri üzerine General Suvarov Rusya'ya bağlı bir Ermenistan devletinin projelerini hazırlıyordu. Bu konu için İsrayel Ori'den sonra bağımsız bir Ermenistan idealini üstlenen İran Ermenisi Emin Hovsepyan Petersburg'a davet edildi ancak o tarihlerde Emin çoktan ölmüştü.⁴⁶

Ermenileri kendi yanına çekmek niyetinde olan Katerina, Rusya'da Ermeni cemaatlerine sürekli olarak yeni haklar tanıdı. 1746 yılında Astrahan'daki Ermeniler için ayrı bir yasa kabul edilerek Ulusal Ermeni Yasası adıyla uygulanmaya başlandı. Astrahan'da yaşayan ve ticaretle uğraşan Ermeniler bazı vergilerden muaf tutularak sadece askeri vergileri ödemeleri zaruri kılındı. Ayrıca Ermenilere kendi mahkemelerini kurma yetkisi de verildi. Bu ise onlara kendi mahkemelerini oluşturmanın yanında iç yönetim hakkı da veriyordu. Böylece, Astrahan'da milli Ermeni kolonisi oluşumu süreci tamamlanmış, Rusya'daki Ermeni cemaatinin milli Ermeni kolonisi olma sıfatlarının hepsine sahip olmuştu. Nitekim 1783 yılında Astrahan'daki Ermeni nüfusu 2000'i buldu.⁴⁷

Katerina, 1763'te Rusya'daki Ermenileri ve Ermeni piskoposluğunu ayrı bir dini cemaat olarak tanıdı. Osmanlılarla girdiği savaş (1768-1774) ertesinde, 1779'da Kırım'daki Ermeni cemaatini Don nehri kıyısında yeni bir yerleşim yerine gönderdi. Bir yıl sonra, Rusya'daki Ermenilerin en yüksek rütbeli din görevlisi Başpiskopos Hovsep Arğutyun'dan, buradaki Ermeni göçmenler için yeni bir kasaba inşa etmesini istedi. Nor Nahçıvan (Yeni Nahçıvan) olarak bilinen bugünkü Rostov Na Donu içerisinde yer alan yerleşim yeri altı kilise, bir tiyatro ve okuluyla önemli bir Ermeni merkezi haline geldi. Katerina, aynı imtiyazları 1765 yılında Nahçıvan Ermenilerine de tanıdı.

1787-1792 Osmanlı-Rus savaşının ardından Katerina, General Potemkine'e, Besarabya'da (daha sonraki Moldavya) Grigoriopol şehrini kurma ve doğu Romanya'dan gelen Ermeni göçmenleri buraya yerleştirmesi emrini verdi. Ermeniler, kendi kiliselerini kuracak böylece özerklik alanları genişleyecekti. Geleneklerini sürdürmekte serbest bırakılacak, kendi şehir meclislerine sahip olacaklardı. Katerina'nın, Ermenilere yönelik müşvik politikaları, birçok ailenin zenginleşmesini sağladı. Gelişip, zenginleşen ailelerden biri de Lazarevler (Lazaryanlar) oldu. Aile Moskova'da Lazaryan Enstitüsü'nü kurdu. Moskova ve St. Petersburg'da Ermeni kiliselerinin kurulmasına izin veren Katerina, Ermenilerin 19. yüzyıl boyunca diplomatik, idari ve askeri makamlarda yükselebilmelerini sağladı. Katerina'nın Kafkasya'ya ilgisi ve Osmanlılar karşısındaki zaferleri neticesinde, Hovsep Emin gibi Ermeni liderler ve Karabağ melikleri, umutlarını bir kez daha Rusya'ya bağladılar. Rusların koruyucu rol üstlendiği özerk bir yönetim karşılığında, finansal ve askeri destek vaadinde bulundular.⁴⁸

⁴⁵ Kocabaş, **a.g.e.**, s., 25.

⁴⁶ Basmacyan, **a.g.e.** s., 39. Kocabaş, **a.g.e.**, s., 26.

⁴⁷ Roger P. Bartlett, **Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s., 149.

⁴⁸ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 189.

1801'de Çar I. Aleksandr, Gürcü Kralı Heraklius'un vasiyetine istinaden Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak etti. İran ile Rusya arasındaki kanlı savaşlar neticesinde, Ruslar 1804-1805 yıllarında galip geldiler ve Bakü, Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını işgal ettiler. Böylece Rus sınırı Hazar denizinden Karadeniz istikametine doğru genişlerken Rus hâkimiyeti de Maver'a'yı Kafkas'a yerleşiyordu. Bu durum dolayısıyla Osmanlı Devleti doğudan Rus tehlikesine maruz kalmıştı.⁴⁹ 1806'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş 16/28 Mayıs 1812'de Bükreş antlaşması ile son bulmuş⁵⁰, bu antlaşmanın gizli bir maddesi ile "harp esansında Devleti Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesi"nden bahsedilmişti. Bununla Balkanlar'daki Ortodokslar olduğu gibi, harp esnasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler de kastedilmişti. Ruslar bu madde ile "hakikaten Hristiyan tebaanın hamisi olduklarını" ifade etmek istemişlerdi.⁵¹

Fakat Büyük Petro ve II. Katerina'nın Ermenilere sağladığı bu imtiyazlar, 1836 yılının 11/23 Mart ayında Polojeni adı verilen düzenleme ile iptal edildi. Yeni düzenleme ile Rusya Ermenilerinin ulusal sorunları, iç işleri, dine dair işleri artık devlet tarafından denetlenecekti.⁵²

V) Rusya Ermenilerinde Entelektüel Hareket

Rusya'daki şehirli Ermeniler, I. Aleksandr ve Büyük Katerina döneminde Rusya'ya yayılan Avrupa etkisinden istifade eden azınlıklardan oldular. Kendilerine sunulan imtiyazlar sayesinde matbaalar kurup basın-yayın faaliyetlerinde bulundular. Rusya'da, Ermenilere ait ilk matbaa 1780'de St. Petersburg'da kuruldu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bazı Avrupa klasiklerinin tercümeleri bu matbaada basılmıştı. 19. yüzyılda Ermeni aydınların açtığı okullar boy göstermeye başladı.⁵³ Hovakin Lazerev tarafından 1818 yılında, Moskova'da açılan Lazarian Enstitüsü bunların ilkiydi. Enstitü bünyesinde bir doğu dilleri okulu, bir papaz okulu ve bir de bir yayın organı vardı. Enstitüsü sadece Rusya'daki Ermenileri değil aynı zamanda Yakın Doğu ve Hindistan'da yaşayan Ermenilerin de dikkatini çekmeyi başardı. Rusya'daki faaliyet gösteren diğer önemli bir okul ise başpiskopos Nerses Aşdaregetsi tarafından 1823 yılında Tiflis'te açılan Nersessian Semineri idi.⁵⁴ Nersessian Semineri'ndeki öğrenci sayısı Lazarian Enstitüsü'nden oldukça fazla olmakla beraber, burada daha çok din adamı yetiştiriliyordu. Kafkasya'daki Ermeni okullarında çalışan öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu bu okuldan mezun olmuştu. IV. Kevork, 1813'te Eçmiyadzin'de bir ruhban okulu açtı. Burası, 1874 yılında meşhur Kevorkian Akademisi'ne dönüştü. Ayrıca 1842'de Kazan üniversitesinde, 1849'da ise Petersburg üniversitesinde Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümü açıldı. Ancak Rusya'daki okulları bitiren öğrenciler yüksek tahsil almak için daha çok Avrupa'daki üniversitelere rağbet ettiler. Özellikle Dorpat⁵⁵'teki Alman Üniversitesi Ermeni öğrenciler tarafından en çok rağbet edilen yerd. Sonradan Ermeni ihtilal hareketlerinin liderliğini yürütecek bir çok öğrenci bu üniversitede yetişti. Ayrıca 1842'de Kazan Üniversitesi'nde, 1849'da ise Petersburg Üniversitesi'nde Ermeni dili ve edebiyatı fakültesi açıldı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Ermenilere ait yaklaşık iki düzine okul ve bir tanesi de Karabağ'da olmak üzere birkaç matbaa kurulmuştu.⁵⁶

⁴⁹ Kurat, **a.g.e.**, s., 50.

⁵⁰ Hüsametdin Yıldırım, **Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:6, Ankara, 1990, s., 30.

⁵¹ Kurat, **a.g.e.**, s., 51.

⁵² Basmacyan, **a.g.e.** s., 65.

⁵³ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 230.

⁵⁴ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 51.

⁵⁵ Bugünkü Tartu, Estonya'da bulunuyor.

⁵⁶ Basmacyan, **a.g.e.** s., 67, Nalbandian, **a.g.e.**, s., 51.

Eğitim çalışmalarını teşvik etmek ve desteklemek için Rusya’da bazı dernekler kurulmuştu. Bu derneklerden toplanan yardımlar sadece Rusya’da Ermenilerin değil aynı zamanda Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin de eğitimi için harcanıyordu. Bu derneklerin en dikkat çekici olanı 1880 kurulan “*Birleşik Dernek*”di. Bu dernek *Ararathian*, *Tebrotzasiratz Arevelian* (Oriental School Society) ve *Cilician* adındaki üç farklı derneğin birleşmesiyle oluşturulmuştu. *Ararathian*, Erzurum, Van ve Harput’ta okullar açmak için 1876’da açılmıştı. *Tebrotzasiratz Arevelian* yine 1876’da kurulmuş ve Muş, Bitlis ve Diyarbakır’da faaliyet gösteriyordu. *Cilician* ise 1871 Nubar Şahnazarian Okulu öğrencileri tarafından kurulmuştu.⁵⁷

Rusya’daki Ermeni basının başlangıç tarihi 1846’ya dayanır. Tiflis’teki ilk Ermeni gazetesi Hagop Arzarian ve Hagop Krinian tarafından çıkartılan *Govgas* (Kafkasya) isimli gazete idi. Bu gazetede daha çok tarih ve biyografi ağırlıklı makaleler ile Avrupa’da popüler olan romanların çevirilerine yer veriliyordu. Bu gazete 1850’de yayının durdurunca bu kez papaz Gabriel Patkianian tarafından *Ararat* yayın hayatına sokuldu. Ancak bu gazete de pek uzun ömürlü olamadı.⁵⁸ 1858’de Mikayel Nalbandian ve Isdepanos Nazaryants, *Hüsisapayl* (Kuzey Işığı)’ı yayınlanmaya başladı. Koyu bir Katolisizm aleyhtarı olan Nalbandian, Viyana’daki Mikhitaristleri ve onların Ermeni kültürel uyanışı üzerindeki etkilerini eleştirdi. Isdepan Vosgan (1825-1901) ve Nalbandian, Kilise’nin Ermeni ulusal uyanışını kendi güdümüne almamasını savunuyordu. Modern ulusal okulların, gerçek halkı oluşturan sıradan insanları eğitmek için kurulması gerektiğini düşünüyorlardı. 1869’da Aleksandropol’de, Ermeni liberallerden oluşan küçük bir grup tarafından, Ermenileri özgür kılmayı amaç edinen bir cemiyet kuruldu. Ama cemiyetin asıl faaliyet merkezi Tiflis’ti. 1858 yılında Nersessian okulunun idarecisi Bedros Simonian önderliğindeki Ermeni muhafazakarlar tarafından, geleneksel olarak cemaate öncülük etmiş olan Kilise’nin bu konumunu yitirmemesi gerektiğini savunan *Meğu Hayasdani* (Ermeni Arısı) gazetesini çıkarmaya başladılar. Bununla birlikte, batılılaşmış çoğu Transkafkasya Ermeni’sinin asıl benimsediği gazete, 1872’de Krikor Ardziruni tarafından kurulan *Mışag* (Rençber) oldu.⁵⁹ Ardziruni’nin editörlüğünde *Mışag*’ın sayfaları ihtilalcı propaganda ile doluydu. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının çok kritik bir döneminde Rus orduları Türkiye’nin içine doğru ilerlerken Ardziruni şunları yazıyordu;

*“Eğer Türkiye bir millet olarak yeryüzünden yok olursa Türkiye’deki Ermeniler Rusya’ya katılmak için her türlü çabayı sarf etmelidir. Ama eğer, direniş Rusya’nın politikaları ve emellerine karşı ise, Ermeniler sinsi ve bencil İngiltere’nin sömürücü baskıcı ellerine düşmemek için elinden geleni yapmalıdır. Nitekim, Türkiye Ermenileri için kalan tek seçenek, bağımsızlık için mücadele etmektir ve bunu için bizim tek umudumuz Rusya’nın yardımındır. Ve Rusya için de, Ermenistan gibi küçük, her zaman sadık ve minnettar bir komşu, bencil, yayılmacı ve her zaman düşman olan bir İngiltere’den daha iyidir.”*⁶⁰

VI) Çar I. Nikolay ve Ermeni Eyaletinin Oluşumu

Osmanlılarla Bükreş Barışını imzalayan Rusya akabinde Napolyon’u da geri püskürttükten sonra kararlı bir şekilde Kafkasya’ya üzerine yoğunlaştı. Ruslar, 1813’te İran ordusunu bir çok cephede yenilgiye uğrattılar. Rusların bu zaferinde Ermenilerin çok büyük bir katkısı oldu.⁶¹ Aynı yıl Karabağ, Gence, Şirvan Şeki, Kuna, Bakü ve Talış hanlıkları İran ile

⁵⁷ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 52.

⁵⁸ Basmacyan, **a.g.e.** s., 68

⁵⁹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 234.

⁶⁰ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 55.

⁶¹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 230.

imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla Rusya'ya katıldı. Rusya, Karabağ ve Gence'yi denetim altına alarak Doğu Ermenistan olarak adlandırılan bölgeye egemen oldu. Rusya Ermenilerin yaşadığı yerleri ele geçirirken Ermeni liderler Rusya Ermenilerinin çoğunun dini merkezi konumundaki Eçmiyadzin'i de içeren Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını Ermeni idaresine sokmak için çaba sarf etti.⁶²

Gülistan Antlaşmasından ne İran, ne Rusya ne de Ermeniler memnundu. Ruslar daha fazla genişlemeyi planlıyor; İranlılar kaybettikleri yerleri geri almak istiyor; Ermeniler ise 1814'te Eçmiyadzin'den Tiflis'e giden başpiskopos Nerses Aşdaregetsi öncülüğünde⁶³ Rusya ve İran arasındaki eski husumetleri canlandırarak bağımsız bir Ermenistan'ın hayalini kuruyorlardı.

Çar I. Nikolay'ın, şehzadeligi zamanında I. Aleksandr'a halef olacağı sanılmıyordu. Çünkü kendisinden büyük kardeşi Konstantin daha evvelden resmen veliaht ilan edilmişti. Ancak Konstantin tahttan feragat edince I. Aleksandr'ın 1825 yılında ölmesinin ardından I. Nikolay tahta geçti. Tahta çıktığında henüz genç bir Albay olan Nikolay, saltanatının ilk yılında Rusya'da cereyan eden Dekabristler⁶⁴ ayaklanmasıyla uğraşmak zorunda kaldı.⁶⁵ Rusya'daki bu karışıklıktan faydalanan İranlılar, 1826 yılının başında Karabağ'ı işgal ederek Rus-İran savaşın tekrar (1826-1828) başlattılar. Rus ordusunu kumandanı eden General Aleksey Yermolov'u hazırlıksız yakalayan İranlılar, başlangıçta zafer üstüne zafer kazandılar. Bu savaşta Müslümanlar Ruslara karşı ayaklanırken, Ermeniler ise Karabağlı bir Ermeni olan General Madatoff'un liderliğinde Rusların yanında yer aldı.⁶⁶ Gürcistan ve Karabağ gönüllülerinin oluşturduğu Ermeni tugaylar, yeni tasarlanan Ermeni bayrağıyla, Rus kuvvetlerine katıldılar. Savaşçılar arasında başpiskopos Nerses'de vardı.⁶⁷ Nerses, bir elinde kılıç bir elinde haç Ermeni askerleri cesaretlendirmek için elinden geleni yapıyordu.⁶⁸ Çar Nikolay, daha sonra İvan Paskeviç'i komutan olarak atadı. General Paskeviç komutasında Ruslar, 8 Ağustos'taki Elizabethpol muharebesinde büyük başarılar elde ettiler.⁶⁹ Sonraki yıl da İranlılar için pek başarılı geçmedi. Ruslar, bir yıl içinde Abbasabad, Ordubad, Sardarabad, Nahçıvan ve Erivan'ı zapt ettiler. Taraflar arasında 28 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalandı. İran adına veliaht prens Abbas Mirza ve Şah'ın baş danışmanı Allah-Yar Khan Asaf al-Daula görüşmelere katılırken, Rusya'yı General Ivan Paskeviç temsil ediyordu.⁷⁰ Antlaşma neticesinde İran, Erivan şehri ve bölgesi dahil olmak üzere, Aras nehrinin sol tarafını Rusya'ya bıraktı.⁷¹ Ayrıca Rusya, İran'dan yirmi milyon ruble tazminat alacak ve Hazar

⁶² Bournoutian, **a.g.e.**, s., 191.

⁶³ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 24.

⁶⁴ Konstantin'in tahttan feragat ettiğinin ve tahta kendisinden küçük kardeşi Nikola'nın geçmeye hazırlandığının duyurulduğu 14 Aralık 1825 tarihinde, meşrutiyet isteyen genç subay ve aydınların Kuzey Birliği Senato Meydanı'nda toplanıp Konstantin'i çar ilan etmek için başlattıkları ayaklanma. Hosking, **a.g.e.**, s., 364-365, Kurat, **a.g.e.**, s., 53.

⁶⁵ Kurat, **a.g.e.**, s., 53.

⁶⁶ Jacques de Morgan, **The History Of The Armenian People, From The Remotest Times To The Present Day**, çev. Ernest F. Barry, 1918, s., 286.

⁶⁷ Vahan M. Kurkjian, **A History of Armenia**, IndoEuropean Publishing, Los Angeles, 2008, s., 235.

⁶⁸ Basmacyan, **a.g.e.** s., Ayrıca bakınız; Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası**, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007, s., 18.

⁶⁹ Henry Tyrrell, **The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)**, The London Printing and Publishing Company, London and New York, 1969, s., 475.

⁷⁰ Russo-Persian War (1826–1828). [http://en.wikipedia.org/wiki/Russo_Persian_War_\(1826%E2%80%931828\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Russo_Persian_War_(1826%E2%80%931828))

⁷¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, TTK Yay., Ankara, 2010, s., 323.

Denizi'nde ayrıcalıklı bazı haklara sahip olacaktı.⁷² Gelecekteki bir İran tehlikesine karşı kendini koruma endişesi duyan Rusya bu amaçla İran'a karşı bir sınır hattı belirleme ihtiyacı hissetti. Bundan sonra Rusya ile İran arasındaki yeni sınır Aras nehri olarak belirlendi.⁷³ Bu arada 8.000 hane halkından oluşan ortalama 40.000 Ermeni Güney Azerbaycan topraklarından Rus topraklarına göç etti. Göç edenler Karabağ'a yerleştirildi.⁷⁴

Savaş bitğinde, başpiskopos Nerses Aşdaragetsi, zengin Rusya Ermenisi tüccar Christopher Lazerev, Kont Argutinski-Dolgorukov, yazar ve devlet adamı Aleksandr Griboyedov gibi bir çok nüfuzlu Rus ve Ermeni, bir Ermeni Eyaleti ya da Rusça tabirle *Armiyanskayaoblast* kurulması için çaba sarf etti. Vakit kaybetmeden Kilise'nin gözetimi ve Rusya'nın himayesi altında bir Ermeni vilayetinin kurulabilmesi için kampanya başlatıldı. Kampanyayı sürdürenler, Ermeni gönüllülerin savaş boyunca hayati rol üstlendiğini, Ruslar ve Ermeniler arasında tarihi bağların önemini, Ermenilerin, Ruslar açısından ne kadar güvenilir olduğunu anlatarak Çar'ı ikna etmeye çalıştılar. Bununla birlikte, asıl mesele, son üç yüzyıl içinde Ermeni nüfusunun büyük bölümünün tarihi Ermenistan topraklarını terk etmiş ve Ermenilerin Erivan bölgesinde azınlık durumuna düşmüş oldukları gerçeğiydi. Buna çözüm bulmak isteyen Ermeni liderler ve Rus yandaşları, Şah Abbas döneminde İran'a sürülmüş olan Ermenilerin memleketlerine dönmesi hususunun, İran'la yapılacak olan müzakerelere bir koşul olarak dahil edilmesi için, Rus komutan ve diplomatları ikna etmeye çalıştılar.⁷⁵

Nihayet bu konu Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesinde belirtildi. Söz konusu maddeye göre İran Şah'ı, Azerbaycan bölgesinde meskun ahaliyi, savaş ve Rus kuvvetlerinin geçici yönetimi süresince İran'a karşı eylemlerinden dolayı yargılamayacağına ve onlara eziyet etmeyeceğine dair söz veriyordu. Bunun yanı sıra mezkur bölgelerde yaşayan nüfusa, eğer isterlerse, bir yıl içinde İran topraklardan Rus hakimiyetindeki bölgelere göç etme hakkı verildi.⁷⁶ Ayrıca antlaşmayla 1795-1804 yıllarından beri tutsak alınıp İran'a götürülen ve orda yaşamaya mecbur edilen Ermeniler özgür kalacaktı. Böylece, bölgedeki Ermeni nüfusunda 1795-1827 yılları arasında Gürcistan'a göç eden Ermeniler nedeniyle meydana gelen düşüş telafi edilmiş oldu.⁷⁷

Her ne kadar Ermeni liderler Türkmençay Antlaşmasına isteklerinin bir kısmını koydurmuş olsalar da antlaşma onlar için tam bir hayal kırıklığı oldu. Çünkü, onların hayali otonom bir Ermeni Eyaleti kurmaktı. Oysa Çar Nikolay, 21 Mart 1828'deki emriyle imparatorluğa ilhak ettiği yeni yerleri "Ermeni Eyaleti" olarak ilan etti ve İmparator ünvanının yanına "Ermenistan Kralı" ünvanını da ekledi. Ermeniler ise 11/23 Mart 1836 yılında alınan bir kararla (polozhenie) elde ettikleri kilise ve eğitimle alakalı konularda özerklik hakkı ile yetinmek zorunda kaldılar.⁷⁸

⁷² Bournoutian, **a.g.e.**, s., 192.

⁷³ Tyrrell, **a.g.e.**, s., 475.

⁷⁴ Seyit Sertçelik, **In The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence Of The Armenian Question (1678-1914)**, Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, Ankara, 2010, s., 46.

⁷⁵ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 193.

⁷⁶ William Bayne Fisher, Peter Avery, Ilya Gershevitch, Gavin Hambly, Charles Melville, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge University Press, New York 1991, vol., 7, s. 337-338.

⁷⁷ George A. Bournoutian, **The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh**, Journal of the Society for Armenian Studies, vol., 9, 1996, 1997 [1999]), s. 103.

⁷⁸ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 24.

B) 19. Yüzyıl Rus-Ermeni İlişkileri; İttifak Ve Çatışma

I) Eçmiyadzin Katagikosluğu ve Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini Etkisi Altına Alma Çalışmaları

Ermenilerin katagikos olarak adlandırdıkları Eçmiyadzin piskoposluğu Ermenilerce Reîs-i Umumî-i Rûhani yani en yüksek mertebedeki dini lider olarak addedilir. Ermeniler, Roma İmparatorluğunun Doğu ve Batı Roma olarak ikiye bölünmesinden sonra Rumlarla beraber Şark kilisesine tabi olarak kaldılar. Ancak daha sonra yine bir dini mesele yüzünden Şark kilisesine tabi olanlar iki ayrıldı ve Ermeniler Rumlardan ayrılarak, 304 yılında Aziz Krikor Lusavoriç'in önderliğinde Vağarşapat (bugün:Eçmiyadzin)'da kendi piskoposluklarını oluşturup buraya tabi olmaya başladılar. Krikor'un Batı dillerindeki karşılığı Gregor veya Gregoire olduğu için Krikor'un kurduğu kilise mensuplarına da Gregoryen denildi. Buraya da katagikosluk, ruhani liderlerine de katagikos adını verdiler. Daha sonra Eçmiyadzin bölgesi Tatarların istilasına uğrayınca Ermeniler daha güneye göç etti. Eçmiyadzin katagikosu da Sis'e gelerek burada bir manastır kurdu ve katagikosluğun merkezini buraya taşımış oldu. Ancak katagikosluk familyasından başka biri de Van civarında Ahtamar(Akdamar)'a yerleşmiş ve burada başka katagikosluk merkezi oluşturmuştu. Böylece Ermeniler için iki ruhani merkez oluştu ve her biri piskoposlar yetiştirmeye başladı. Ancak asıl piskoposun Sis'de oturuyor olması ve Ermeniler için önemli olan bazı kutsal emanetleri elinde bulundurmasından dolayı ve Sis katagikosluğunun Ahtamar katagikosluğuna nazaran daha fazla itibar görmesi⁷⁹ nedeniyle zamanla Ahtamar katagikosluğu ortadan kayboldu.

Eçmiyadzin bölgesinde Tatarların hakimiyeti sona erince oradaki Ermeniler Eçmiyadzin katagikosluğunu tekrar canlandırmak için Sis katagikosunu oraya çağırdı. Ancak, Sis katagikosu buraya yerleşmiş olduğu için davete icabet etmedi. Bunun üzerine Eçmiyadzin'de katagikosluk familyasından başka biri orda katagikos seçildi ve orada da bir ruhani merkez oluşturuldu. Böylece 1441'de biri Sis'te, diğeri Eçmiyadzin'de iki katagikosluk, iki katagikos ortaya çıktı.⁸⁰ Uzun bir müddet bu iki kilise arasında çekişme devam etse de Eçmiyadzin daha kadim bir yer olduğundan zamanla Ermeniler arasında daha fazla itibar görmeye başladı.

Rusya, İranlılarla yaptığı 1828 savaşı sonunda taraflarca kabul edilen Türkmençay Antlaşması ile Erivan bölgesini kendi topraklarına katmıştı. Böylece Erivan'ın batısında bulunan Vağarşapat Köyü'ndeki Eçmiyadzin de Rusların eline geçmiş oldu.⁸¹ Ermenileri kendi tarafına çekerek onların hamiliğini üstlenmek niyetinde olan Rusya hacı kabileleri için Eçmiyadzin'e gidış gelişleri kolaylaştırdı. Osmanlı Ermenilerine, sefiri vasıtasıyla Rus Ortodoks Kilisesi ile birleşmelerini arzu ve tavsiye eden bir ukaz'ı (buyruk) yayınladı. Ermenilere öteden beri Ortodoks mezhebine girmeleri halinde onları himaye etmeye mazhar olacaklarını telkin etti. Bundan da maksat, Osmanlı topraklarında bulunan Ermenileri, Eçmiyadzin Kilisesi eliyle nüfuzu altına almaktı.⁸²

Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini Ermeni patrikliğinden koparıp Eçmiyadzin katagikosluğuna bağlama çalışmaları diğer Avrupa devletlerinin dikkatinden kaçmadı. İngiltere ve Avusturya elçileri; Ermenilerin de İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'nden koparılarak Eçmiyadzin katagikosu'na bağlanması amacıyla Eçmiyadzin'den bir papaz

⁷⁹ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 1991, cilt III, s., 234-236.

⁸⁰ Göyünç, **a.g.e.**, s., 85.

⁸¹ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Haz. İhsan Sakarya, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yay., Ankara, 1984, s.54.

⁸² Davut Kılıç, **Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyadzin Kilisenin Rolü (1828-1915)**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

gönderildiğini, bunun Ermenilerin Rusya'nın tabiiyeti altına girmesine yol açacağını, kendilerinin ise bu durum karşısında sessiz kalamayacaklarını bildirerek Osmanlı Devleti'nden buna karşı tedbir almasını istediler.⁸³

Sultan II. Mahmut (1785) zamanına (1808-1839) denk gelen bu dönemde Osmanlı Devleti de boş durmadı. Eçmiyadzin katagikosluğuna karşı Sis katagikosluğunun önemini artırmaya çalıştı ve bu amaçla Eçmiyadzine giden hacı kervanlarını kesti. Ancak Sis ve havalisinin Kozanoğulları'nın elinde olması ve Adana havalisinin çeşitli aşiretlerin hakimiyet alanı olmasından dolayı Ermeniler için Sis' gidip gelmek oldukça zor oldu ve bu durum ister istemez Ermeniler arasında Sis katagikosluğuna olan rağbetin azalmasına sebep oldu.

Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler karşısında boş durmayan Rusya da İstanbul'daki elçileri sayesinde Eçmiyadzin katagikosluğunun önemini artırmak amacıyla Eçmiyadzin'e gönderilen surrelerin⁸⁴ devam etmesi hususunda Reisülküttab bulunan Âkif Paşa'ya baskı yapmaktan geri durmadı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Sis katagikosluğunu gereğince kullanamamasından ötürü Ermeniler Eçmiyadzin katagikosluğuna daha çok rağbet eder oldu ve bu durum Rusya'nın Ermeniler arasında oldukça fazla taraftar kazanmasına sebep oldu.⁸⁵ Rusya, bu taraftarlarını İran savaşlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti ile yapacağı savaşlarda da kullanacaktı.

II) 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşları ve Ermeniler

1828 yılında Rusya Yunan isyanı dolayısıyla zor bir durumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyen Ruslar Anapa ve Ahıska'yı ele geçirdiler ardından bölgedeki Ermenilerin yardımıyla Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirdiler ve Erzurum'a kadar ilerlemeyi başardılar.⁸⁶ Rusya bu savaşta İran hareketinde uyguladığı taktiği uygulayarak Anadolu üzerinden geçerken içerden kendisine meyleden Ermenileri kullandı. Ermenilerin içerden Türk tarafının kıt'a harekâtı ve mevki durumu hakkında bilgi aktarmaları ve Rusların arazide ilerlemelerini kolaylaştırmak için kılavuzluk yapmaları sayesinde Ruslar Doğu Anadolu'da, Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum kalelerini kolayca ele geçirdiler.⁸⁷ 19 Temmuz'da Kars önlerine gelen Rus kuvvetlerinin sayısı 15 binden azdı ve bu kadar az sayı ile Kars'ı işgal etmeye gelmelerinin nedeni burada yaşayan Ermenilerdi. Neticede Kars 14 gün içinde düşman eline geçti.⁸⁸

14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş sona erdi. Rusya, Tuna nehrinin ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirdi ve

⁸³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:78, Ankara, 2006, Belge No: 1, s., 3.

⁸⁴ Kelime manası para kesesi olan Arapça bir kelimedir. Lakin hediye anlamında da kullanılmıştır. Maliye ve muhasebe işlemlerinde ise 50 bin akçe, yani yarım yük anlamında istimal olunmuş bir tabirdir. Ayrıca her sene Mekke ve Medine'de oturan ve o tarafta bulunan seyyidlere, şeriflere ve ileri gelenlere dağıtılmak üzere Osmanlı Padişahları tarafından gönderilen paraya da bu isim verilmiştir. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul, 2011, s., 607.

⁸⁵ Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s., 234-236.

⁸⁶ Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, Cambridge University Press, New York, 1977, s., 139.

⁸⁷ Muammer Demirel, **Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi**, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Lazer Kitapevi, Ankara, 2006, s., 206.

⁸⁸ Kemal Beydilli, **1828-1828 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, TTK Belgeler Dergisi, Cilt, XIII, Sayı, 17, 1988, s., 383.

böylece Karadeniz'in batı ve doğu kıyılarından biraz daha güneye inmiş oldu. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkisi kesildi ve bütün Kafkasya Rusların eline geçti. Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken onları nümayişle karşılamış olan bölge Ermenilerinden 100.000 kadarını göçürüp Erivan bölgesine yerleştirdiler.⁸⁹ Göçürülen Ermeniler Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinde yerleştirildiler.⁹⁰ Ruslar, 1826-1828 Rus-İran savaşının hemen ardından da Azerbaycan'daki pek çok Ermeni'yi aynı savaş sırasında ellerine geçirdikleri bu topraklara göçürmeyi başarmışlardı.⁹¹

Ruslar, İran ve Doğu Anadolu'dan göçürdükleri çok sayıdaki bu Ermeni nüfus sayesinde, uzun vadede, iktisadi, siyasi ve askeri birtakım faydalar sağlamayı düşünüyorlardı. Bu faâl Ermeni nüfusu, yeni ele geçirilmiş olan Erivan ve Nahçıvan topraklarını ekonomik olarak ihya edeceği gibi, aynı zamanda Ermenistan vilayetinin teşkiline de vesile olacaktı. Bunun yanında, bu Ermenileri vasıtasıyla İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir askeri kordon oluşturulacaktı.⁹²

Kırım Savaşı (1853-1856) boyunca, Rusya'daki Ermeni gönüllülerden oluşan birlikler Rus ordusuna katıldı. Bebutov, Loris-Melikov gibi Ermeni subaylar çarpışmalarda yer aldı.⁹³ Rus kuvvetlerinin, Kars şehri ve çevresini işgal ettikten sonra Ruslarla Ermeniler arasında yakın münasebetler büsbütün arttı. Zaten savaş başlar başlamaz Osmanlı vatandaşı pek çok Ermeni Rus tarafına geçerek, onlara casusluk ve daha pek çok hizmette bulundu.⁹⁴ Savaştan sonra imzalanan Paris Barış Antlaşması'na, Islahat Fermanı'yla ilgili bir madde kondu. (Madde 9) Sultan Abdulmecid, 28 Şubat 1856 tarihinde çıkardığı Hatt-ı Hümayun ile Müslüman, Hristiyan ve Musevi tebaası arasındaki ırk ve din ayrımını gözetmediğini teyit etmişti. Bu irade uluslar arası bir antlaşmada gösterişli bir madde halinde zikredildi. Madde şöyleydi:

*Madde 9- "Osmanlı Padişahı tebaasının refahı için sarf olunmuş olan gayretleri gereğince millet (etnik köken) ve din ayrımı yapmadan hepsi için ve Osmanlı Devleti topraklarındaki Hristiyan ahaliye saygı ve sevgi duyduğunu ifade eder ve düşüncelerinin bu şekilde olduğunu ispat eden bir delil sunmak için kendi iradesiyle bu fermanı ilan etmeyi uygun bulmuştur. Antlaşma imzalanmış olan devletler bu fermanın halk arasındaki kıymetini teyit ederler. Şurası apaçık ortadır ki; bu ferman antlaşma devletlerine Osmanlı Padişahının kendi halkına yönelik muamelesine ne de Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hak ve yetkisi vermez."*⁹⁵

İngiltere ve diğer imzacı devletler, bu maddeyi Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde himaye hakkı kazandıkları şeklinde yorumladılar. Oysa bu madde, onların iddia ettiklerinin aksine imzacı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışamayacaklarını açıkça belirtiyordu. Bundan böyle Rusya ile birlikte öteki Avrupa Büyük Devletleri de, Osmanlı

⁸⁹ Beydilli, **a.g.e.**, s., 383.

⁹⁰ Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence**, Uniniversity of California Press, Los Angeles, 1976, s., 405. Tarihçi Halil Metin ise bu konuda farklı olarak, savaştan sonra Osmanlıların tepkisinden korkan Erzurum Murahhası Episkopos Garabet, Erzurum, Kars, ve Beyazıt'tan 90.000 Ermeni'yi alarak Rusya'ya göç ettiğini ve bu göçmenlerin Gümrü ve Gürcistan'a yerleştirildiğini yazmaktadır. Bakınız: Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul, 1997, s., 27.

⁹¹ Ufuk Gülsoy, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul, 1993, s., 23.

⁹² Gülsoy, **a.g.e.**, s., 23.

⁹³ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 236.

⁹⁴ Demirel, **a.g.e.**, s., 207.

⁹⁵ Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s., 67-68.

Hristiyanları “ortak himaye” hakkı kazandıklarını ileri sürdüler ve kendiliklerinden bu rolü üstlenmeye başladılar.

Maddede “Ermeni” adı geçmiyordu. Ama büyük devletler bu maddeyi kendilerine göre yorumlayarak, Osmanlı Ermenileri için teşebbüslere ve müdahalelere başladılar. 1774 Küçük Kaynarca ve 1829 Edirne Antlaşmalarıyla Rusya, Osmanlı Devleti’ndeki Ortodoksların hamiliğini elde etmiş ve savaşlar sebebiyle karşı karşıya gelen Ermeniler ve din adamları Rusların yaptığı propaganda ve müdahalelerle Osmanlı Ermenileri ve kiliselerinde fesat çıkarmaya başladılar.⁹⁶

III) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasında Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı Ermenileri için 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bir fırsat olmuş, Rus orduları Doğu Anadolu’yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yapmışlar ve Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdi. Doğu Cephesi’nde savaşın ilanı ile birlikte, Ermeni komutanlar Loris-Melikov, Der-Gukasov ve Korgeneral Lazarev komutasındaki Rus kuvvetleri taarruza geçti.⁹⁷ Savaşın sonlarına doğru Kars, Ermeni subaylardan Korgeneral Lazarev, Erzurum ise Binbaşı Kamsagaran tarafından işgal edildi. Bunlar bir kısım yerli Ermeni’yi Ruslarla işbirliği yapmaya ikna ettiler.⁹⁸ İşbirlikçi Ermeniler Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve komutanlarının Erzurum’a çekildiği ve savunmaya hazırlandığı sırada Ruslara yardımda bulundular. Müdürge Köyü yakınındaki ruhban okulundan çıkarak, Aziziye’ye giden gizli yolları gösteren yine Ermenilerdi.⁹⁹ Binbaşı Kamsagaran daha önce Erzurum’da diplomatik temsilci olarak bulunmuştu. İşgal sırasında Erzurum polis şefi oldu. Kendisi gibi Ermeni olan yardımcısı Teğmen Nikolosoff ile birlikte bir çok Ermeniye Rus polis hizmetine aldı. Ellere biraz yetki ve silah verilen işbirlikçi Erzurum Ermenileri Müslüman komşularına eziyet etmişlerdi. İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Trotter Rus konsolos vekilinin de bunu doğruladığını belirtiyordu.¹⁰⁰

Savaşın son bulduğu sıralarda Patrik Nerses ve İzmirliyan’ın başkanlığında Ermeni meclisi, gizli surette toplanarak, Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyadzın katagikosluğuna bir arzuhal gönderilmesine karar verdi. Bu arzuhalde aşağıdaki talepler, Çar’dan Türkiye Ermenileri adına rica olunuyordu;

a) Fırat’a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların, Ararat ili ile birleştirilerek, Rus Çarının ülkesinin bir parçası olmasının temin buyurulması,

b) Bulgaristan’a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, Rusların hükümdarı, Ermenilerin Haşmetmeâp Efendisi tarafından Ermeni milletine de verilmesi,

c) İşgal olunan toprak boşaltılacaksa, Osmanlı Devleti’nden ıslahat için maddi teminat alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları.¹⁰¹

⁹⁶ Azmi Süslü, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, BerikanYaynevi, Ankara, 2009, s.,59.

⁹⁷ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s., 59. Bournoutian, **a.g.e.**, s., 236.

⁹⁸ Sarıay, **a.g.m.**, s., 75.

⁹⁹ Enver Konukçu, **Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler**, Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s., 67.

¹⁰⁰ Sarıay, **a.g.m.**, s., 75.

¹⁰¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul, 1976, s., 200.

Mütareke görüşmelerinin Edirne’de başlaması üzerine Ermeni Meclisi, aynı zamanda Edirne’ye de bir heyet yollanmasına ve çok gizli bir toplantısında da, Rus imparatoru II. Aleksander ile Başvekil Gorçakof’a birer dilekçe sunulmasına karar vermişti. Edirne’ye gönderilen heyette, Edirne Ermeni Baş Piskoposu Kevork Rusçukliyan ile Türk Murahhas heyetinde görevli Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nurian Efendi vardı.¹⁰² Orada Ermeni Patrikliğinin ve Ermeni Meclisinin delegeleri olarak, Grandük Nicholas’ın huzuruna çıktılar. Osmanlı Ermenilerinin Rus Çarına bağlılığını bildirdiler ve Ruslardan lütf dilediler. Rus murahhas heyetinde bulunan Eski İstanbul Elçisi Kont İgnatief, Ermeni heyetinde bulunan Edirne murahhas vekili Kevork Rusçukliyan’a Osmanlı topraklarında “Ermenistan” diye bir bölgenin mevcut olmadığını ve Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin dağınık bir halde yaşadığını ileri sürerek Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilmeyeceğini bildirdi ve bir Ermeni Devleti için derhal mücadeleye başlamalarını tavsiye etti. Ermeni murahhas heyeti yoğun faaliyetlerine rağmen Edirne’de bir netice alamadı.¹⁰³

IV) Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları (1878)

Osmanlı Devleti’nin Rumeli’deki topraklarını büyük ölçüde koparıp götürerek 1877-1878 Türk-Rus savaşı, Osmanlı Ermenileri için de yeni bir dönem başlangıcı oldu. Ermeniler, Tuna Vilayeti’nde bir Bulgar devleti kurulduğu gibi Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti yaratmak için harekete geçtiler. İstanbul Ermeni Patriği Nerses yabancı elçilikleri tek dolaşarak ve Rus komutanı Grandük Nikola’ya bir heyet göndererek, Ermeniler için barış antlaşmasına hükümler konmasını istedi. Patrik Nerses’in çabaları sonucu 3 Mart 1878’de imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesinde Ermeniler için reform yapılması kararlaştırıldı.¹⁰⁴

Ayastefanos Antlaşması ile Kafkasya’ya hâkim olan Rusya, Doğu Anadolu ve Balkanlarda da etkili oluyordu. Ancak bu durum geleneksel İngiliz politikasına ters düşmekteydi. Çünkü Rus nüfuzunun yayılması sadece İngiltere’nin Hindistan’la olan bağlantısını tehditle kalmıyor, aynı zamanda Ortadoğu’daki gücünü de zayıflatıyordu. Bu durum İngiltere’nin konuya müdahalesini gerektirdi.

İngiltere, Rusya’nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için uzun süreden beri bu devlete karşı Osmanlı Devleti’ni destekliyordu. İngiltere, bu desteğini sürdürürken de Osmanlı topraklarında Protestan misyonerlerin faaliyetlerini yönlendiriyordu. Nitekim Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında bu faaliyetlerin rolü büyük oldu. Rusya’nın, Doğu Anadolu’da Kars, Ardahan gibi çok önemli stratejik noktaları ele geçirmesi, İngiltere’nin doğu ticareti bakımından hayati önem taşıyan yolların güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Dahası, İngiltere, Rusya’nın Balkanlarda gerçekleştirdiği bölünmeyi, 16. madde ile Anadolu’da yapmasından da çekinmekteydi.

Ermeniler aslında 16. maddeyle önemli bir yol kat etmişlerdi. Bu maddeyle "Ermenistan" denilen bir memleketin varlığı ve idaresinin ıslahata muhtaç olduğu, Ermeni Milleti’nin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edildiği gibi hususlar, Bâbiâlf’ye resmen kabul ettirilmiş oluyordu. Rusya’ya karşı buralarda yapılması taahhüt edilen ıslahatlara hemen başlanacak ve bu ıslahatlar tamamlanıncaya kadar Rus işgali devam edecekti. Diğer bir ifadeyle Rusların Doğu Anadolu’yu boşaltmaları ıslahatların uygulanışına bağlı kalıyordu.

¹⁰² Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri adlı eserde heyet üyeleri Mıgırdıç Hirimyan, Horeen Narbey, İstapan Papazyan ve Musticiyan olarak geçmektedir. Bakınız: **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, Haz. Mehmet Kanar, Der Yay., İstanbul, 2001, s., 12-13.

¹⁰³ Sarımay, **a.g.m.**, s., 75. Ayrıca bakınız: A. B. Şirokorad, **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı -Rus Savaşları**, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s., 435. Uras, a.g.e.

¹⁰⁴ Şimşir, **a.g.e.**, s., 69.

Elbette ki, Ruslar bu işgali sürdürebilmek için ıslahatların tamamlanmadığını ileri süreceklerdi. Zaten bu maddeyi takip eden maddeler Rusların amacını ortaya koyuyordu. Antlaşmanın 19. maddesine göre Ruslar, savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Kars, Ardahan, Batum şehirleriyle Bayezid ve Eleşkirt vadisine yerleşecekti. Böylece, bir taraftan bütün Ortadoğu'ya hâkim, önemli bir köprü başını ele geçirirken diğer yandan da Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmiş oluyordu. Ancak, İngiltere'nin bunu kabullenmesi imkansızdı. Nitekim Ayastefanos Antlaşması şartlarını üç gün sonra öğrenebilen İngiliz Elçisi Layard, ortaya çıkan bu durumu hükümetine bildirirken, Rusların Doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları elde ettiklerini İngilizler için hayati önemde olan bu ticaret yollarının, Dicle ve Fırat vadisine inmeye çalışan Rusya gibi rakip bir devletin tehdidi altına girmiş olduğunu, Ermenilerle ilgili 16. maddenin Balkanlardaki bölünmeyi Anadolu'da da gerçekleştirmek için atılmış ilk adım saymak gerektiğini yazıyordu.

Ayastefanos Antlaşmasındaki Ermenilerle ilgili maddeler İngiliz kamu oyunda tepkilere yol açmış ve millî hislerini tahrik etmişti. Savaş esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya karşısında kaderiyle baş başa bırakan İngiliz Hükümeti, kendi menfaati söz konusu olunca derhal harekete geçmişti. Daha Ayastefanos görüşmeleri sırasında donanmasını İstanbul önlerine kadar getirmiş olan İngiltere, yapılan son antlaşmanın 1856 Paris muahedesi hükümlerini ihlâl anlamı taşıdığını ileri sürerek, acilen yeni bir konferansın toplanması gerektiğini ve antlaşma şartlarının burada yeniden gözden geçirilmesinin zorunlu olduğunu iddia etti ve Balkanlarda ve Akdeniz'deki dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayastefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılımıyla yeni bir antlaşma yapması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi. Böylece yeni antlaşmanın Berlin'de yapılması kararlaştırıldı.¹⁰⁵

Neticede Ayestefenos Antlaşması İngiltere'nin diplomatik baskısıyla değiştirildi. Berlin'de bir barış konferansı toplandı. Konferans toplanmadan evvel eski İstanbul Patriği Hirimyan'ın başkanlık ettiği bir Ermeni delegasyonu, Avrupa'daki bir çok başkenti ziyaret ederek Ermenilere de özerklik verilmesi konusunda Avrupa hükümetlerini ikna etmeye çalıştı. Heyette eski Patrik Hirimyan'ın yanında tarihçi ve eğitimci olan Beşiktaş Başpiskoposu Horen de Lusignan, gazeteci ve yazar İstapan Papazyan ve ünlü bir edip ve müderris olan Minas Çeraz vardı.¹⁰⁶ Ermeni heyetinin istekleri arasında Hristiyan vali, özyönetim, gelirlerin yerel projeler içinde kullanılması, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan karma bir kolluk kuvveti gibi talepler vardı.¹⁰⁷

Kongreye katılan devletler tarafından başlangıçta iyi karşılanan Ermeni heyeti, büyük ümitlere kapıldıysa da İngiltere'nin kongrede baskın olması yüzünden Ermeni isteklerine pek sahip çıkılmadı. İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin antlaşmasının 61. maddesi olarak kabul edildi.¹⁰⁸ Ermeni patriği bu defa Berlin Kongresi'ne de bir arzihal sundu. Ermenilerin artık Müslümanlarla bir arada yaşayamayacaklarını ileri sürdü. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti yaratmak amacıyla antlaşmaya hükümler konmasını istedi.

13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'na şu hükümler kondu:

¹⁰⁵ Şenol Kantarcı, **Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu**, Ermeni Sorunu El Kitabı, ASAM, Ankara, 2002, 1. Bölüm.

¹⁰⁶ Basmacyan, **a.g.e.**, s., 101.

¹⁰⁷ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 215.

¹⁰⁸ Sarımay, **a.g.m.**, s., 78.

Madde 61- “Osmanlı Devleti ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde bölgenin gerektirdiği ıslahatı geciktirmeden yapacağını ve Ermenilerin huzur ve güvenliğini Çerkez ve Kürtlere karşı koruyacağını taahhüt eder ve bu amaçla uygulayacağı tedbirleri (Avrupalı) Devletlere bildireceğinden bu devletler Osmanlı Devleti'nin yapacağı ıslahatları takip edeceklerdir.”

Bu maddeyle tarihte ilk defa uluslar arası bir antlaşmada Ermenilere yer verilmiş oldu.¹⁰⁹ Rusya, Ermenilerin isteklerini Ayastefanos Antlaşmasının 16, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine geçirmekle, Osmanlı memleketine müdahale kapısını her zaman açık bulunduracaktı.

Aslında Rusya, Osmanlı Devleti sınırlarındaki Ermenileri muhtar bir topluluk halinde görmek istemiyordu. Sadece onları tahrik ederek Babıali'ye yeni gailer çıkarıyordu. Başka bir ifadeyle “ Ermenisiz bir Ermenistan” istiyordu. Çünkü böyle bir durum kendi hakimiyeti altında bulunan Ermeniler için de kötü örnek teşkil edip onların da benzer emeller beslemelerine neden olabilirdi. Hatta Kafkas Ermenileri Anadolu Ermenileriyle işbirliği imkanı arayabilirdi.¹¹⁰ Bunları hesaplayan Rus Çarı, Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Ermeni heyeti kendisinden ıslahat için aracılık etmesini isteyince, “Sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz” demişti.¹¹¹

Berlin Kongresi sonrası Patrik Hirimyan tam bir hayal kırıklığı yaşamıştı. Yaşadığı hayal kırıklığını meşhur “demir kepçe” benzetmesiyle sözcüklere döktü. Mevcut durum için bir kazan keşkek örneğini kullanan Hirimyan'a göre her ulus, elinde demirden kepçesiyle, kazandan kendi payına düşeni alıyordu; sıra Ermenilere geldiğinde, keşkeği kaşıklamaları için ellerine bir kağıt parçası (Ayastefanos Antlaşması) tutuşturulmuştu. Kağıttan kepçe ile keşkek almak ne mümkün! Hirimyan, Ermenilere, demirden kepçe almaları çağrısında bulunda; kastettiği silahlı mücadeleydi.¹¹²

V) Rusya'nın Ermenileri Ruslaştırma Çabaları ve Rus-Ermeni Çatışması

Çar II. Alexsandr zamanına denk gelen ocak 1863 yılındaki Polonya ayaklanması Rusya'nın tebaası olan azınlıklara karşı siyasetinde menfi yönde değişikliklere neden oldu. Bu isyandan sonra II. Alexasndr, Polonya Krallığı ve Rusya idaresindeki batı eyaletleri ile diğer krallıklara yönelik politikasını Rusya'nın askeri ve idari çıkarlarını korumak ile Katolizm ve Polonyalı (Polish) etkisini kırmak üzerine oluşturdu. Bu politika beraberinde “Ruslaştırma”yı getirdi.¹¹³

Edward C. Thaden bir makalesinde¹¹⁴ Plansız, Yönetimsel ve Kültürel olmak üzere üç türlü Ruslaştırmadan bahsetmektedir. Thaden'e göre Plansız Ruslaştırma; bir şekilde Rus kültür ve dilinin yayılması, Yönetimsel Ruslaştırma; Rus hükümeti tarafından uygulanan merkezileştirme çalışmaları ile Rus dilinin imparatorluk genelinde kullanılmasının zorunlu hale getirilmesi ve son olarak Kültürel Ruslaştırma da; Devletin Rus olmayan unsurları, sadece Rusça eğitim veren okullarda eğitim görmeye zorlaması, Rusçanın dışında bir dili

¹⁰⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s., 69.

¹¹⁰ Kantarcı, **a.g.e.**, s., 32.

¹¹¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983.c.VIII, s. 78.

¹¹² Bournoutian, **a.g.e.**, s., 215. Nalbandian, **a.g.e.**, s., 28-29.

¹¹³ **The Cambridge History Of Russia, Vol., II, Imperial Russia, 1689–1917**, Theodore R. Weeks, Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy, Cambridge University Press, New York, 2006, s., 37.

¹¹⁴ Bu konuyla ilgili bakınız: **The Cambridge History Of Russia...** s., 37'den naklen: Edward C. Thaden, **Russification In The Baltic Provinces and Finland**, 1855 –1914, Princeton University Press, Princeton,1981, s., 8–9.

konuşmalarını ve basın-yayın faaliyetleri yapmalarını yasaklayarak asimile etmesi olarak açıklanabilir.¹¹⁵

Çar III. Aleksandr (1881-1894) döneminde Ruslaştırma, Rus hanedanının resmi bir politikası haline geldi¹¹⁶ ve Rusya'nın hakimiyetindeki Kafkaslarda Kültürel Ruslaştırma yani asimilasyon şiddetle uygulanmaya başlandı. İronik olarak bu coğrafyada yaşayan Müslüman unsurlar yerine, Hristiyan unsurlardan olan Ermeniler Rusya karşı en büyük tehdit olarak algılandı.¹¹⁷ Bunun nedeni Ermeni milliyetçiler tarafından kurulan ihtilal örgütleri ve Ermenilerin sosyalizmi benimsemiş olmalarıydı.

Kafkaslardaki Ermenilerin çoğunluğu köy ve kasabalarda yaşıyor ve çiftçilikle uğraşıyordu. Ancak Rus hükümetini huzursuz eden şehirlerdeki Ermenilerdi. Çünkü İmparatorluğun ekonomik sistemi bir bütün olarak şarap, brendi, zeytin, narenciye gibi ürünler için büyük bir pazar yaratarak Kafkasya'da yaşayan halkların, özellikle de Ermenilerin zenginleşmesini sağlamıştı. Zamanla şehirlerdeki çoğu mesleğe ve ticarete hakim olan Ermeniler, gizli milliyetçi ve sosyalist örgütlere üye oldular. Bu durum Kafkasya'da özellikle de Gürcistan'da Ermeni karşıtlığına neden oldu.¹¹⁸

Rusya'daki Ermeniler, eğitim için Berlin, Leipzig ve St. Petersburg'da bulunmuşlardı. Bunlar, Rus aydınlarıyla beraber, daha ziyade Alman felsefesinden etkilendi ve Sosyalizm'e meylecti.¹¹⁹ Rusya, 1881 yılında Çar. II. Aleksandr'ın bir terörist tarafından ölümünden öldürülmesinden sonra, Ermenilere karşı politikasını tamamen değiştirdi. Rus politikasının değişmesinin nedenlerden biri de Ermenilerin sosyalizmi benimsemiş olmalarıydı.¹²⁰

1880'den itibaren Rus politikası anti-Ermeni bir hal aldı ve onları asimile etmek amacıyla Ermeni okullarında Rusçanın daha fazla kullanılması için baskı yapıldı. 1884'de Tiflis'de yayınlanan Mişak gazetesi basıldı ve kapatıldı. Bir çok Ermeni Sibirya'ya sürüldü. Aynı yılda Eçmiyadzin Katagikosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriği N. Varjabedian bu tayini Rusya tarafından kabul edilmedi ve kendisinin Rusya'ya girişine izin verilmedi. 1885'te tüm Ermeni okulları kapatılarak yerine Rus okulları açıldı. Ermenilerin eğitim faaliyetlerine gizlice devam etmeleri üzerine hükümet okulları yeniden faaliyete soktu; fakat öğretmenlerin çoğu değiştirilmiş, müfredat Ruslaştırılmıştı.¹²¹ 1896'da bir çok Ermeni aydınları tutuklanarak Sibirya'ya sürüldüler. Ermeni hayır cemiyetleri kapatıldı, basına sansür uygulandı.¹²²

1890'dan itibaren Ermenilerin kurduğu bazı örgütler ihtilal hareketleri planlamakla suçlandı. Özellikle katı anti-Ermeni tavrıyla tanınan Kafkas genel valisi Prens G.S. Golitsyn, Ermenilere karşı çok katı bir tutum sergiledi. Bu katı tavrından dolayı Ermeni örgütlerinin

¹¹⁵ **The Cambridge History Of Russia**, s., 38.

¹¹⁶ Benedict Anderson, **Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, Verso Press, London, 2006, s., 87.

¹¹⁷ **The Cambridge History Of Russia**, s., 42.

¹¹⁸ Hosking, **a.g.e.**, s., 466.

¹¹⁹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 234.

¹²⁰ Demirel, **a.g.e.**, s., 211.

¹²¹ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 237.

¹²² Uras, **a.g.e.**, s., 371.

hedefi olan Golitsyn, 1904'te bir kaç Hınçak komitecisinin saldırısına uğrayacak ve kıl payı kurtulacaktı.¹²³

Golitsyn, 1898'de Çar'a Ermeniler hakkında gizli bir rapor takdim etti. Raporun ardından, Kafkaslar'daki Ermenilere karşı Ruslaştırma hareketleri doruk noktasına ulaştı. Golitsyn raporunda, Ermeni isyanların maksadının Ermenilerin eski istiklallerinin tekrar tesis edilmesi olduğu, bu hareketinin mihrakının Ermeni ruhani liderleri, Ermeni basın ve yabancı devletlerde eğitim görmüş ihtilalcı komiteler olduğu, bu hareketin diğer ahaliye sirayet etmemesi için daha şiddetli ve muntazam tedbirlerin alınması gerektiğini ifade ediyordu. Golitsyn raporunda katagikos ve Ermeni Ruhban Meclisi Sinod'un hususi kanunlara uygun muamele yapması gerektiğini ifade söylerken, Sinod'da meydana gelebilecek yolsuzluklara meydan verilmemesi için Sinod azasından Vahan Kirkoryans ve rahip Nahabed Nahabedyans'ın cezalandırılmasına karar verdiğini ve bu kararı ile Kafkaslar'daki Ermeni ilkokullarının mallarının Eğitim Bakanlığına aktarılması hususundaki emrinin tasdik edilmesini istiyordu. Tiflis'te yaygın olan Ermeni basın-yayın faaliyetlerinin Ruslarla Ermenilerin kaynaşmasına hizmet edeceği yerde bunlar arasındaki uçurumu açmaya çalıştığı, Ermeni hayır cemiyetlerinin hayır hasenat yerine siyaset ile meşgul oldukları, bunların kapatılması için kendisine izin verilmesini Golitsyn'in raporunda belirttiği diğer talepleriydi.¹²⁴

Galitsyn'in bu raporu, maaşı az ya da hükümete düşman olan bir memur tarafından çalınmış, kopya edilmiş ve bir Ermeni'ye satılmıştı. Raporu alan Ermeni bunu bir İngiliz muhabirine verince rapor bir hafta sonra Londra'da yayınlandı. Raporun yayınlanmasından ardından St. Petersburg karıştı, bir memur için kovuldu ve St. Petersburg'da oturan bir Kafkasyalı da hapse atıldı.¹²⁵

Bu raporun ardından Rusya, Ermenilerin Ruslaşmasını kolaylaştırmak için yeni tedbirler aldı. Çar'ın 4 Temmuz 1903¹²⁶ tarihli buyruğuyla Ermeni kiliselerine bağlı bütün malların Rus hükümetince idaresi, bütün Ermeni okullarında Rusça okutulması, Katagikos'un, Sinod üyelerini seçmek ve evlenme, boşanma gibi medeni işlerdeki yetkisinin kısıtlanması kararlaştırıldı. 1905'te Rusya'daki ayaklanmalar sırasında Ermeniler daha da ezildi.¹²⁷

Rusya'nın Ermenilere yönelik bu faaliyetleri, Taşnakların Rusya politikasını değiştirmesine neden oldu. Eçmiyadzın Katagikosı Vanlı Hirimyan (Khrimyan Vanetsi)'in desteğiyle Taşnaklar 1903-1905 arası zamanda diliminde silahlarını Rus devletine çevirdi. İki yıl boyunca şiddetli eylemler ve grevler gerçekleşti. Kafkas Genel Valisi Golitsyn üç Hınçak mensubu Ermeni tarafından bıçaklandı, yüzlerce Rus yetkilinin öldürüldüğü, yaralandığı ve sakat kaldığı çeşitli tedhiş olayları yaşandı.¹²⁸ Ermenilerin bu durumu 1909 yılına kadar devam etti. Aynı yıl Ermenilerden 4000 kadar hapis, 3000 kadar da sürgün vardı. O yıllarda Ermeni aydın ve komitelerinin çoğu Çarlığı başlıca düşman olarak görmeye başladı. 1910 yılından sonra ise bunlar Çarlığa yaklaşmaya ve onunla işbirliği yapmaya çalıştılar.¹²⁹ Çünkü Ermeni komiteler Rusya'yı bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için onlara yardım edecek yegane güç olarak görmeye başladı. Rus hükümeti de I. Dünya Savaşı öncesinde

¹²³ **The Cambridge History Of Russia**, s., 42, 35. Uras suikast tarihini 1903 olarak vermektedir. Bakınız: Uras, **a.g.e.**, s., 376.

¹²⁴ Yıldırım, **a.g.e.**, s., 35. Uras, **a.g.e.**, s., 370-374.

¹²⁵ Uras, **a.g.e.**, s., 370.

¹²⁶ Nalbandian bu buyruğun tarihini 1884 olarak vermektedir. Bakınız: Nalbandian, **a.g.e.**, s., 144.

¹²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1991, Cilt II, Kısım III, s., 21.

¹²⁸ Bournoutian, **a.g.e.**, s., 240.

¹²⁹ Bayur, **a.g.e.**, s., 21

Ermenileri Kafkasya'da potansiyel bir müttefik olarak görmeye başladı. Onlara kiliselerini ve okullarını onlara iade etti ve düzeni sağlamak için Taşnaklarla işbirliği yapmaya başladı.¹³⁰

Sonuç

10. Yüzyılda Moğol hakimiyeti altında bulunan Ermeni tüccarlar ilk kez Ruslarla temasa geçmiş ve zamanla gelişen Ruslar ve Ermeniler arasındaki ticari ilişkiler, 11. yüzyılda Ermenilerin Kiev Rusya'sına, 13. Yüzyılda da Rusya'nın güney eyaletleri Lvov ve Yazloviç'e göç etmeleri ile devam etti. 14. yüzyıldan itibaren Ermeni tüccarlar Moskova'ya gidip gelmeye başladı. Ermeni-Rus ilişkileri ticari anlamda 17. yüzyıla kadar artarak devam etti. Bu süreç zarfında Ermeniler Rus Çarlarının verdiği imtiyazlarla bir çok şehirde ticaret evleri kurdular.

Büyük devlet olmak için komşuları aleyhine yayılmakta olan Rusya, bu uğurda Çar I. Petro'dan itibaren Ermenilerden de istifade etmek için onlara ticari imtiyazlar sundu. Bu imtiyazlar Ermenilerde Rusya'ya bağlı bir Ermeni Devleti kurma hayalini doğurdu. Ancak Rusya, Ermenilerin bağımsızlığını ve Ermeni Devleti'nin kuruluşuna karşıydı. Aslında Ermeniler, amaca giden yolda bir araçtı. I. Petro Ermenileri İran'a karşı kullanırken, II. Katerina onları Osmanlı Devleti'ne karşı kullandı. Nitekim, 1769-1774 Osmanlı-Rus savaşında, Rusya'nın himayesi altında bir Ararat Krallığını kurma ümidine düşürülen Ermeniler, bu ve sonraki Osmanlı-Rus savaşlarında, Rusya'ya hizmet etti. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus-Ermeni ilişkileri hami-mahmi ilişkisine döndü. 1878 Ayestefenos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermenilerin hamisi rolünü üstlenen Rusya, bundan sonra Ermenilerin ve Hristiyan Ortodoksların haklarını bahane ederek sık sık Osmanlı Devleti'ne baskılar yaparak müdahale etti.

Mahmi rolündeki Ermeniler ise, Çar I. Petro zamanında İsrail Ori ile başlattıkları bir Ermeni Devleti kurma çabalarının ilk neticesini I. Nikolay zamanında aldılar ve 1828 yılında Çar'a bağlı bir Ermeni eyaleti kurulmasını sağladılar. Ancak Ermenilerin elde ettikleri muhtariyet veya Çar'a bağlı Ermeni Devleti değil sadece bir isimdi. Ermeniler ancak 1836 yılında bazı eğitim ve dini konularda özerklik elde ettiler. Fakat bu da uzun sürmedi. 1860'tan itibaren Rusya, tebaası bulunan ve kendisine tehdit olarak gördüğü unsurları asimile yoluna gitti. Bundan Ermeniler de paylarına düşeni aldılar. Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'ne Ermeniler lehinde ıslahat yapması için baskı yapan Rusya, 1885'ten itibaren Rusya'daki Ermeni okullarını kapatmaya, Ermeni aydınları ve dini liderleri cezalandırıp hapse atmaya başladı. Çünkü ticaret sayesinde zenginleşen, açtıkları okullar sayesinde milliyetçi duygular büyötmeye başlayan Ermeniler, kurdukları sosyalist Hınçak ve Taşnak örgütleriyle Rusya için tehlike arz etmeye başlamıştı. Rusya için bu tehlikeden kurtulmanın en kolay yolu baskı ve şiddetle Ermenileri asimilasyona tabi tutmak oldu. 1903 yılında Çar'ın buyruğuyla Ermeni kiliselerinin mallarına el konulurken, Ermeni okullarında Rusça eğitim zorunluluğu getirildi.

Aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nde bir çok kanlı olay ve isyan hareketlerine imza atan Taşnaklar bu kez silahlarını, bir zamanlar hamileri olan Rusya'ya çevirdi. Kısa bir süre Taşnaklar ile Rusya arsında kanlı çatışmalar yaşandı. Ancak I. Dünya Savaşı öncesi Ermenilerin önemli bir müttefik olabileceğini gören Rusya, Ermenileri geri kazanmanın yoluna gitti. Onlara kiliselerini ve okullarını iade ederek durumu düzeltmeye çalıştı. Ermeniler ise

¹³⁰ Hosking, a.g.e., s., 467.

bağımsız bir Ermenistan hayaliyle tekrar Rusların kontrolüne girecek ve I. Dünya Savaşında onların Doğu'daki ve Kafkaslardaki en önemli yardımcıları olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ANDERSON, Benedict, **Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, Verso Press, London, 2006.
- BASMACYAN, Garabet, **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-19169)**, çev. Mehmet Baytimur, Peri Yay., İstanbul, 2011.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1991, Cilt II, Kısım III.
- Belgelerle Ermeni Sorunu**, Haz. İhsan Sakarya, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yay., Ankara, 1984.
- BARTLETT, Roger P., **Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- BOURNOUTIAN, George A., **Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras yay., İstanbul, 2011.
- CEVDET PAŞA, **Tezâkir**, Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 1991, cilt III.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, Haz. Mehmet Kanar, Der Yay., İstanbul, 2001.
- FISHER, William Bayne, Avery Peter, Gershevitch Ilya, Hambly Gavin, Melville Charles, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge University Press, New York 1991, vol., 7.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2005.
- GROUSSET, René, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul, 2006.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- HOSKING, Geoffrey, **Rusya ve Ruslar - Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, çev. Kezban Acar, İletişim Yay., İstanbul, 2011.
- HOVANNİSİAN, Richard G., **Armenia on the Road to Independence**, University of California Press, Los Angeles, 1976.
- KANTARCI, Şenol, **Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu**, Ermeni Sorunu El Kitabı, ASAM, Ankara, 2002.
- KANTARCI, Şenol, **Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası**, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983.c.VIII.
- KEREOVPYAN, Keğam, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev. Sarkis Seropyan, Aras Yay., İstanbul, 2003.
- KOCABAŞ, Süleyman, **Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?**, Vatan Yay., İstanbul, 2007.

- KONUĞU, Enver, **Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler**, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, TTK Yay., Ankara, 2010.
- KURKJIAN, Vahan M., **A History of Armenia**, IndoEuropean Publishing, Los Angeles, 2008.
- METİN, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul, 1997.
- MORGAN, Jacques de, **The History Of The Armenian People, From The Remotest Times To The Present Day**, çev. Ernest F. Barry, 1918.
- NALBANDIAN, Louise , **Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, University of California Press 1963.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:78, Ankara, 2006.
- SERTÇELİK, Seyit, **In The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence of The Armenian Question (1678-1914)**, Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, Ankara, 2010.
- SHAW, Stanford- Shaw, Ezel Kural, **History of the Otoman empire and Modern Turkey**, Cambridge University Pres, New York, 1977.
- SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, BerikanYayınevi, Ankara, 2009.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.
- ŞİROKORAD, A. B., **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları**, Selenge Yay., İstanbul, 2009.
- The Cambridge History Of Russia, Vol., II, Imperial Russia, 1689–1917**, Ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press, New York, 2006.
- TYRRELL, Henry, **The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)**, The London Printing and Publishing Company, London and New York, 1969.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul, 1976.
- YILDIRIM, Hüsamettin, **Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 6, Ankara, 1990.

Makaleler

- AYHAN, Veysel, **Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel Ve Dışsal Faktörler**, Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt XXIV, Sayı 1, 2005, s., 45.

- BEYDİLLİ, Kemal **1828-1828 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, TTK Belgeler Dergisi, Cilt, XIII, Sayı, 17, 1988, s., 365.
- BOURNOUTIAN, George A., **The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh**, Journal of the Society for Armenian Studies, vol., 9, 1996, 1997 [1999]), s., 103.
- CABBARLI, Hatem, **Rusya'da Ermeni Diasporası; Oluşumu ve Faaliyetleri**, Ermeni Araştırmaları, Eylül, Ekim, Kasım, 2011, say., 3
- ÇAŞİN, Mesut H., **Ermenistan Silahlı Kuvvetleri**, Avrasya Dosyası, Cilt:II, Sayı:4, Sonbahar 1995-96. s., 54.
- DEMİREL, Muammer, **Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi**, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Lazer Kitapevi, Ankara, 2006, s., 206.
- GÜLSOY, Ufuk, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul, 1993.
- GÜLŞEN, Halit, **19. Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkilerinde Ermeni Faktörü**, Ermeni Araştırmaları, 2010, say., 35, s., 148.
- İLTER, Erdal, **Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 6, Yaz 2002.
- KILIÇ, Davut, **Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyadzin Kilisenin Rolü (1828-1915)**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.
- SARINAY, Yusuf, **Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)**, Akademik Bakış, Yaz 2008, c. I, sayı 2, s., 69.
- YARAR, Hulya, **Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2002, say., 13, s., 35.

İnternet

<http://classics.mit.edu/Herodotus/history.html>

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/>

[http://en.wikipedia.org/wiki/Russo_Persian_War_\(1826%E2%80%931828\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Russo_Persian_War_(1826%E2%80%931828))

<http://www.tacentral.com/echmiadzin/behistun.htm>